

4. Інструменти реалізації економічних стратегій та практика їх застосування в Україні

4.1. Монетарна та фіскальна політика як інструменти реалізації економічної стратегії держави

Аналіз інструментального забезпечення економічної стратегії держави має, на нашу думку, базуватися насамперед на визначенні дієздатності базових інструментів державної політики монетарної та фіскальної сфер. Адже, як було зазначено у попередніх розділах, саме комбінування цих інструментів створює основу для досягнення визначених специфічних стратегічних цілей державної політики. Цей розділ не має на меті надати вичерпну характеристику практики економічної політики України за різними напрямками. Він присвячений оцінюванню забезпеченості стратегії держави відповідним тактичним інструментарієм, спроможності цього інструментарію справляти адекватний та ефективний системний вплив на суб'єктів приватних економічних стратегій з метою спонукати їх до конструктивних дій в рамках реалізації стратегічних пріоритетів держави, мати достатню стійкість щодо впливів зовнішніх для даної соціально-економічної системи чинників. Такі оцінки уможливають визначення рівня структурної досконалості економічної стратегії в Україні та виявлення об'єктивних перешкод її реалізації.

4.1.1. Інструментарій монетарної політики в Україні

Гіперінфляція початку 90-х років, що призвела до зубожіння значної частини населення та руйнування відтворювального потенціалу більшості підприємств України, обумовила значну увагу до здійснення антиінфляційної політики в Україні. Проте суто монетарні заходи антиінфляційного впливу є ефективними протягом обмеженого періоду часу. Зволікання з переходом від антиінфляційної до стимулюючої економічної політики, відсутність гнучкості в постановці та досягненні цілей антиінфляційного регулювання призвели до того, що в другій половині 90-х років рестриктивна монетарна політика стала чи не найголовнішим чинником пригнічення розвитку української економіки. Оскільки саме гроші в ринковій економіці є головним носієм регуляторної та конкурентної інформації, необхідної для формування тактичних та стратегічних рішень, та обслуговують відтворювальні процеси на всіх рівнях, демонетизація економіки і дефіцит грошей внаслідок рестриктивної монетарної політики стали вагомим чинником значних деформацій народного господарства. Навіть у травні 2000 р., коли в Україні вже спостерігалися тенденції промислового зростання, тогочасний президент України Л. Кучма на VIII з'їзді УСПП зазначав, що грошова політика в Україні спрямована практично проти вітчизняних підприємств²⁴⁴.

²⁴⁴ Кучма Л.Д. Виступ на VIII з'їзді УСПП / Л.Кучма. Вірю в український народ.- К., Видавничий дім «Альтернативи», 2000.- С.491.

Таблиця 4.1

Співвідношення динаміки номінального ВВП
та грошової маси в Україні у 1994-2007 рр.

Роки	Номінальний ВВП, млн грн	Грошова маса М2, млн грн	співвідношення М2 та ВВП, %
1992	50	25	50,0
1993	1480	482	32,6
1994	12040	3216	26,7
1995	54520	6846	12,6
1996	81519	9023	11,1
1997	93365	12448	13,3
1998	102593	15432	15,0
1999	130442	21714	16,6
2000	170070	31544	18,5
2001	204190	45186	22,1
2002	225810	64321	28,5
2003	267344	94855	35,5
2004	345113	125483	36,4
2005	441452	193145	43,8
2006	544153	259413	47,7
2007	709400	391273	55,2

Джерело: НБУ

Обмежувальна грошово-кредитна політика держави у 1994-1999 рр., спрямована на подолання інфляції та стабілізацію валютного курсу, виявилася чинником порушення стратегій підприємств і утруднення виконання ними платіжних зобов'язань²⁴⁵. Досвід зазначеного періоду наочно засвідчив, що намагання подолати інфляцію, яка має потужну структурну складову, за рахунок переважно монетарних обмежень призводить до надмірного скорочення обігових коштів, що обслуговують відтворювальні процеси економічних суб'єктів (табл. 4.1., рис. 4.1.).

У той час як плагоспроможний попит на гроші з боку реального сектору значною мірою заблокований низьким рівнем внутрішнього попиту, пришвидшення обігу грошей відбувалося за рахунок звуження кола цього обігу спекулятивним сектором та створення ілюзії надлишкової ліквідності банківської системи, що у свою чергу обумовило заходи щодо її обмеження.

²⁴⁵ *Балицька В.В.* Капітал підприємств України: тенденції, пріоритети / Ін-т екон. та прогноз. - К., 2007. - 480 с. - С. 330-332.

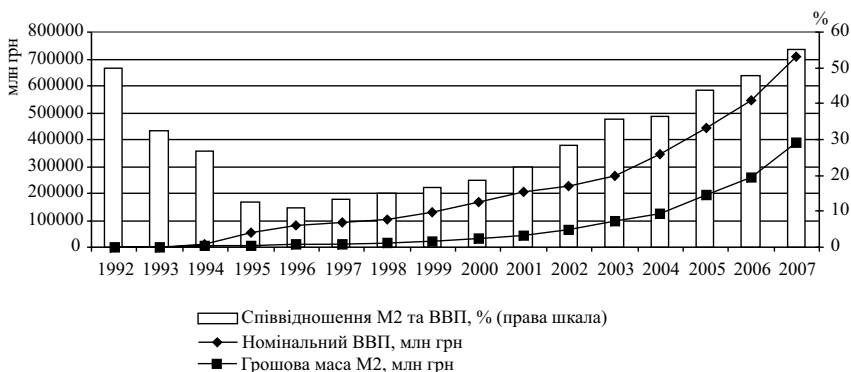

Рис. 4.1. Динаміка номінального ВВП та грошової пропозиції в Україні у 1992-2007 рр.

Одним з найпоказовіших наслідків браку обігових ресурсів через грошовий дефіцит стало стрімке зростання обсягів простроченої кредиторської заборгованості між підприємствами і установами України (табл. 4.2, рис. 4.2). Широкий наслідок платіжної кризи в Україні, яка негативно відбилася на стані державного бюджету, конкурентоспроможності національної економіки, стала одним з чинників деформації її структури, перешкодою для вітчизняного інвестування та залучення іноземних інвестицій, ефективного реформування відносин власності, виводять її з кола проблем суто сфери грошових розрахунків. Внаслідок зростання кредиторської заборгованості підприємств відбулося порушення процесів перетворення товарного капіталу на грошовий, що обумовило розрив у відтворенні національного капіталу.

Зазначене обумовило активізацію пошуку суб'єктами господарювання способів автономізації від політики Національного банку. У середині 90-х років на тлі відсутності дієвих бюджетних обмежень для підприємств та інституційного забезпечення виконання контрактного права і вимог господарського законодавства така автономізація відбулася у спосіб заміщення інституту грошових розрахунків неплатежами та збільшенням обсягу негрошових розрахунків. По суті відбулося, зростання обсягу квазіплатіжних засобів, емісія та обіг яких непідконтрольні монетарній владі.

Порівняння рис. 4.1 та 4.2 досить наочно демонструє кореляцію між демонетизацією обігу та зростанням простроченої кредиторської заборгованості. З 1995 р. така кредиторська заборгованість почала перевищувати обсяг грошової маси M2, досягнувши в 1996 р. 6 разів.

Подолання проблеми заборгованості в цілому, що виявилось насамперед у випереджальному скороченні обсягів простроченої заборгованості. Її частка зменшилася у 2007 р. до 12,8 %, що стало можливим лише протягом тривалого періоду економічного зростання та поступового доведення показника співвідношення M2 та ВВП до рівня 1992 р.

Таким чином, відсутність узгодженості трансформаційної політики на різних напрямках та зволікання з інституційними реформами призвели до значної втрати ефективності антиінфляційної монетарної політики, її відірваності від вирішення завдань позитивної структурної перебудови національної економіки. За реалізацією тактичних завдань налагодження стабільності грошового обігу як такого було втрачено контроль за виконанням грошима функцій засобів платежу та нагромадження у повному обсязі.

Таблиця 4.2

Динаміка поточної кредиторської заборгованості між підприємствами та установами України у 1994-2007 рр.

Роки	заборгованість - всього, млрд грн	в т.ч. прострочена, млрд грн	частка простроченої заборгованості, в загальній заборгованості, %
1994	6,8	1,5	22,1
1995	30,5	11,0	36,1
1996	73,2	54,7	74,7
1997	102,5	74,0	72,2
1998	137,6	81,6	59,3
1999	196,4	105,5	53,7
2000	222,4	104,9	47,2
2001	242,6	97,4	40,1
2002	261,4	101,7	38,9
2003	305,2	95,7	31,4
2004	352,6	84,7	24,0
2005	361,5	83,7	23,2
2006	416,8	70,1	16,8
2007	533,6	68,4	12,8

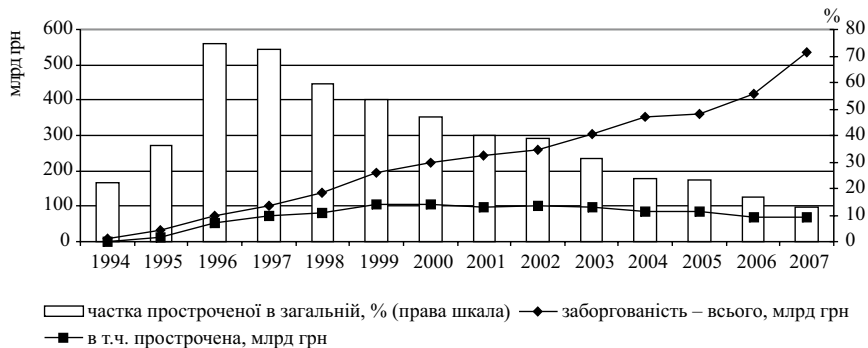

Рис. 4.2. Динаміка кредиторської заборгованості між підприємствами та установами України у 1994-2007 рр.

Характерною особливістю національної грошової системи України в період економічного зростання стала обмежена ефективність впливу Національного банку на обсяг грошової пропозиції. НБУ спроможний утримувати останню від екстремальних коливань, проте не може впоратися належним чином із «тонким» регулюванням. Зокрема у 1998-2002 рр. та 2005-2007 рр. зниження Нацбанком облікової ставки суттєво випереджало зниження відсоткових ставок за кредитами комерційних банків (рис. 4.3), а зміни тенденцій динаміки ставки у 2003-2004 рр. взагалі не відбулися на зміні вартості кредитних ресурсів комерційних банків.

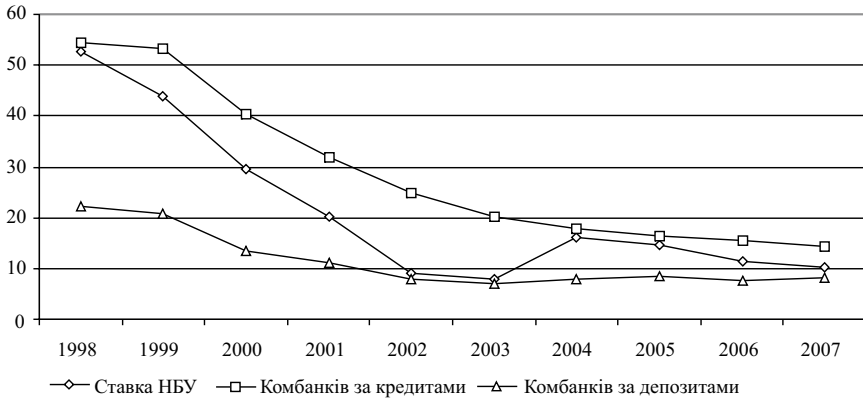

Рис. 4.3. Відсоткові ставки: НБУ (середньозважена за інструментами), за кредитами та депозитами комерційних банків в Україні у 1998-2007 рр., %

Одним з головних чинників недостатньої дієвості відсоткового інструмента монетарної політики є стрімке зростання обсягів операцій на валютному ринку в умовах значного збільшення відкритості економіки та посилення зовнішньоторговельних чинників економічного розвитку. За умов нерозвиненості інших важелів регулювання валютного ринку динаміка грошової пропозиції дедалі більше пов'язувалася з інтервенціями НБУ на цьому ринку, спрямованими на регулювання курсових показників. Операції з рефінансування комерційних банків, таким чином, узалежнилися становищем у курсовій сфері. Відсутність дієвих механізмів впливу на напрями кредитування, здійснюваного комерційними банками, та засобів цілеспрямованого рефінансування довгострокового кредитування призвела до того, що з метою запобігання накопиченню надлишкової ліквідності комерційних банків рефінансування здійснювалося переважно на короткостроковій основі та супроводжувалося додатковими кроками щодо стерилізації приросту грошової пропозиції через мобілізаційні операції НБУ. Внаслідок цього операційний попит на гроші зростає набагато швидше, підтримуючи високий рівень відсоткових ставок комерційних банків.

Так, за даними НБУ, в 2001 р. за збільшення валютних резервів на 1,6 млрд дол. (8,5 млрд грн) оборот з рефінансування комерційних банків

становив 2,5 млрд грн, а мобілізація коштів комерційних банків - 7,9 млрд грн. У 2002 р. відповідні показники становили 1,3 млрд дол, 1,2 та 8,3 млрд грн.

Зміни, що відбулися у монетарній політиці України після різкого зниження темпів економічного зростання у 2002 р. та виявилися в активізації рефінансування комерційних банків у 2003-2004 рр., а також у 2006 р., кроках щодо лібералізації у грошово-кредитній та валютній сферах, сприяли помітній ремонетизації економіки. За даними НБУ, показник монетизації підвищився до 42,3 % на кінець 2006 р. та 46,5 % на кінець 2007 р. Як зазначалося в попередній главі, це варто розглядати як один із суттєвих чинників підтримання високої динаміки економічного зростання та інвестиційних процесів у 2004 р., 2006-2007 рр.

Зростання політичної напруженості наприкінці 2004 р. та кризові явища, пов'язані з Помаранчевою революцією, обумовили тимчасове повернення монетарної влади до рестриктивної політики. В умовах посилення інфляційних ризиків упродовж 2005 р. Національний банк здійснював стримуючу грошово-кредитну політику, неодноразово посилюючи вимоги до банків щодо формування обов'язкових резервів, підвищення облікової ставки, проведення в значних обсягах мобілізаційних операцій тощо. Зокрема протягом 2005 р. обсяг мобілізаційних операцій НБУ становив 17,2 млрд грн, з них 77 % - у першому півріччі. Натомість з 12 млрд грн кредитів рефінансування 11,5 млрд було надано у другому півріччі. Відтак приріст грошової пропозиції відбувався майже виключно за посередництвом валютного ринку, що в умовах значного сповільнення експортної активності дозволило «збити» інфляцію у квітні-травні до мінімального рівня, проте водночас рівень монетизації економіки знизився у середині року до 32,4 %. Є підстави стверджувати, що посилення жорсткості монетарної політики у першій половині 2005 р. стало одним з чинників різкого зниження темпів економічного зростання та згорання інвестиційних процесів.

Прикладом неефективності та загрозовості неузгодженого застосування тактичних інструментів економічної політики може бути здійснена у 2005 р. спроба абсорбції «зайвих» грошей через продаж облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП). За січень-квітень 2005 р. на первинному ринку було розміщено ОВДП на суму 5,7 млрд грн, або понад 80 % річного плану запозичень. Проте замість бути інструментом стерилізації ОВДП перетворилися де-факто на інструмент залучення міжнародних спекулятивних капіталів, зацікавлених очікуваним прибутком від курсової різниці. Питома вага нерезидентів серед власників ОВДП збільшилася з 10 % у 2004 р. до 50 % у 2005 р., що створило загрозу відтворення передкризової ситуації 1998 р. та стало одним з чинників проведення ревальвації гривні у квітні 2005 р., яка, як було зазначено вище, загальмувала темпи інфляції і збалансувала монетарну сферу України, проте негативно вплинула на динаміку економічного зростання.

Зменшення припливу валюти на валютний ринок, зменшивши потребу в емісії гривні через валютні інтервенції, дозволило Нацбанку скасувати обов'язковий продаж валютного виторгу.

У міру стабілізації політичної ситуації Нацбанк отримав змогу послабити монетарну політику. У 2006 р. змінилася структура формування грошової пропозиції на користь рефінансування банків, за рахунок якого в обіг було випущено понад 70 % додаткової грошової маси. Не в останню чергу на це вплинуло формування негативного сальдо зовнішньої торгівлі, що суттєво послабило тиск на валютний ринок з боку іноземної валюти. Відтак **було розірвано залежність динаміки грошової пропозиції суто від становища на валютному ринку, що дозволило підвищити гнучкість та адаптивність грошово-кредитної системи.**

Між тим нерозвиненість фінансового ринку, недостатня динамічність та гнучкість інструментарію рефінансування, значне вилучення коштів на потреби споживання, відсутність належних механізмів спрямування заощаджень громадян на потреби інвестування зумовили випереджальне зростання попиту на кредитні ресурси порівняно з темпами залучення депозитів та капіталізації вітчизняних банків.

Це спонукало суб'єктів господарювання до пошуку нових засобів автономізації від недостатньо ефективної політики НБУ у цій сфері. Такими засобами стали вихід вітчизняних кредитних установ на зовнішні ринки запозичень та різке збільшення зовнішнього корпоративного боргу. З III кварталу 2006 р. зовнішні запозичення банків почали інтенсивно зростати, загалом короткострокові запозичення у другому півріччі 2006 р. сягнули 6,4 млрд дол., а в 2007 р. - 12,3 млрд. дол. США, що еквівалентно 46 % приросту грошової маси М3 у 2007 р.

Чисті запозичення за середньо- і довгостроковими кредитами та облігаціями у 2007 р. досягли, за даними платіжного балансу, рекордного показника у 14,9 млрд дол. США, що в 1,9 разу більше, ніж за 2006 р.. Панівну роль у здійсненні зовнішніх запозичень відігравав банківський сектор: його частка в чистих запозиченнях становила 60 % (у 2006 р. — 47 %). Чисті запозичення банків за довгостроковими ресурсами (кредитами та єврооблігаціями) зросли порівняно з 2006 р. у 2,4 разу.

Відтак відбулося фактичне «розмивання» монопольної ролі Нацбанку у регулюванні грошової пропозиції, що є характерним для відкритих економік. Це призвело до вимушеного відновлення активізації валютних інтервенцій Нацбанку з викупу іноземної валюти: валютні резерви збільшилися за рік на 10,1 млрд дол., що більш ніж втричі перевищує показник 2006 р. (3,0 млрд дол.). Як компенсаційний захід було різко посилено мобілізаційні операції: оборот операцій з мобілізації коштів комерційних банків становив у 2007 р. 109,7 млрд. грн, що є рекордним показником для України за весь попередній період (у 2006 р. оборот становив лише 6,8 млрд грн.) за обсягів рефінансування у 2,5 млрд грн.

Різне зростання залежності вітчизняного банківського сектору від зовнішніх запозичень та наростання його коротко- та середньострокових зовнішніх боргових зобов'язань стали одним з фундаментальних чинників глибини та всебічності фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. в Україні.

Таким чином, еволюція грошової пропозиції в період економічного зростання продемонструвала поступове зниження ефективності вітчизняної монетарної політики. На нашу думку, **основними чинниками, що не дозволяють адекватно регулювати вітчизняну монетарну сферу, є такі:**

- невизначеність ринкової вартості грошей в Україні. Ані облікова ставка НБУ, ані кредитні ставки комерційних банків не виконують цієї ролі, оскільки обсяги і рефінансування, і кредитування обмежені впливом структурних чинників поза межами власне грошового ринку. Ринок, позбавлений головного орієнтира - зваженої ціни грошей, не може збалансовано функціонувати у довгостроковій перспективі;

- нерозвиненість механізмів абсорбції грошових заощаджень населення інструментами фінансового ринку, що призводить до збереження значної частки готівкових грошей, у т.ч. в іноземній валюті, рух яких фактично не підконтрольний Нацбанку;

- концентрація більшої частини грошових ресурсів у транзакційній частині попиту на гроші (грошовий агрегат М1 у 2007 р. був еквівалентний 11,3 % валового випуску), яка зазвичай не може бути предметом монетарного регулювання, оскільки її обсяг заданий потребами технічного обслуговування господарського обороту;

- стрімко зростаючий вихід національних фінансових установ на ринок зовнішніх запозичень, що переносить тягар регуляторного впливу на валютний ринок, не лише створюючи додатковий канал приросту грошової пропозиції, а й посилюючи «зв'язаність» діяльності Нацбанку цілями курсової політики;

- активний приплив до банківського сектору України іноземного капіталу, позбавленого багатьох макроекономічних ризиків, від яких потерпають українські банки, а отже, отримує конкурентні переваги у поширенні свого впливу на українському ринку та спроможний «нав'язувати» йому власну відсоткову та кредитно-депозитну політику.

Слабка контрольованість грошової динаміки перешкоджає запровадженню дієвих стимулювальних заходів у грошово-кредитній сфері. Адже, як свідчить світовий досвід, такі заходи неодмінно мають певний інфляційний потенціал, а отже, потребують зваженого контролю над монетарною динамікою, що не дозволяє надмірне необґрунтоване збільшення цін та запобігає різного роду спекулятивним операціям.

Системні вади національної грошово-кредитної системи досить чітко відбилися і на процесах абсорбції та перерозподілу банківською системою потоків фінансових ресурсів, обсяг яких в процесі економічного зростання невпинно зростає.

Активна капіталізація банківської системи у 2003-2007 рр. відбувалася як внаслідок капіталізації прибутків, так і завдяки припливу в цей сектор значних іноземних інвестицій. Зокрема в 2005 р., за даними НБУ, прибутки банківської системи України зросли майже в 1,9 разу, в 2006 р. - вдвічі, у 2007 р. - в 1,5 разу. Завдяки динамічному зростанню депозитів населення на тлі швидкого зростання його доходів, а також зростанню обсягів госпо-

дарських оборотів в умовах швидкого економічного зростання відбулося значне розширення ресурсної бази українських банків. Зокрема, за даними НБУ, за 2006 р. загальний обсяг депозитів збільшився на 38,8 %, за 2007 р. - на 51,9 %. Зростання депозитів відбувалося переважно за рахунок вкладень фізичних осіб, обсяг яких збільшився у 2006 р. на 45,8 %, 2007 р. - на 53,9 %, суттєво випередивши динаміку депозитів юридичних осіб. Поліпшувалася строкова структура залучених коштів: у загальному обсязі депозитів випереджальними темпами зростала частка довгострокових депозитів, яка становила на кінець 2007 р. 46,4 %.

Позитивна динаміка ресурсної бази дозволила підтримувати активні темпи кредитування економіки: кредитний портфель комерційних банків зріс протягом 2005 р. на 61,9 %, у 2006 р. - на 71,0 %, 2007 р. - на 74,1 %. При цьому у 2006-2007 рр. приріст кредитного портфеля помітно випереджав приріст депозитів (табл. 4.3), що засвідчило суттєву **інтенсифікацію ролі банків як відносно автономних генераторів грошової пропозиції, а отже, посилення впливу їх підприємницьких стратегій на грошово-кредитну політику країни.**

Водночас у структурі наданих позик випереджальними темпами зростало надання кредитів фізичним особам, які збільшилися у 2006 р. в 2,3 разу, в 2007 р. - удвічі. Натомість кредити, надані суб'єктам господарювання, збільшилися відповідно на 49 % та 62,9 %. Частка кредитів, наданих фізичним особам, в загальному обсязі наданих кредитів стрімко зросла: з 16,7 % у 2004 р. та 23,4 % у 2005 р. до 36,4 % у 2007 р. Відповідно, попри зростання частки довгострокових кредитів у структурі кредитування (у 2006 р. довгострокові кредити збільшилися на 89,4 %, склавши 55,1 % загального обсягу виданих комерційними банками кредитів, у 2007 р. - 69,2 %), вони мали, як правило, неінвестиційну спрямованість. Зокрема у 2006 р., за даними Держкомстату, обсяг капітальних інвестицій, фінансованих за рахунок позичкових коштів, становив 21,3 млрд грн, що співставне з 13,4 % усіх наданих банками довгострокових кредитів, а в 2007 р., незважаючи на поліпшення динаміки довгострокового кредитування, цей показник зменшився до 11,5 %. Частка кредитів в інвестиційну діяльність у 2005 р. становила лише 15,6 % загальної суми наданих кредитів, з них 39,5 % інвестиційних кредитів отримали фізичні особи

Таким чином, **замість перерозподілу нагромаджуваних у суспільстві коштів на потреби довгострокового розвитку стратегії банківської системи спрямовані здебільшого на акселерацію внутрішнього споживчого попиту, а отже, посилюють інфляційний вплив останнього.**

Обмеженість сфери розподілу фінансових ресурсів, що генеруються в процесі економічного зростання, закріплюється внаслідок нерозвиненості інституційної структури фінансового сектору української економіки. Попри відносну інституційну міцність системи комерційних банків, інші фінансові установи перебувають практично у зародковому стані.

Не набула належного поширення діяльність венчурних фондів. Не функціонують як повноцінні фінансові інститути страхові компанії, на початко-

Таблиця 4.3.

**Довгострокове кредитування комерційними банками
суб'єктів господарювання України**

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Сумарні депозити в компанях, млн грн.	18738	25674	37715	61365	82959	132745	184234	280154
Кредити компаній всього, млн. грн.	19574	28373	42035	67835	88579	143418	245226	426863
відносно активів, %	104,5	110,5	111,5	110,5	106,8	108,0	133,1	152,4
всього, % ВВП	11,20	13,90	18,62	25,37	25,67	32,49	45,07	60,17
у тому числі довгострокові кредити, млн. грн.	3514	6156	11849	30553	48003	88599	159033	295362
Довгострокові кредити, % до загального обсягу кредитів	18,0	21,7	28,2	45,0	54,2	61,8	64,9	69,2
Довгострокові кредити, % ВВП	2,0	3,0	5,2	11,4	13,9	20,1	29,2	41,6

вих стадіях розвитку перебувають пенсійні фонди та інститути спільного інвестування. Значним позитивним зрушенням у цій сфері слід вважати розпочате у 2003 р. реформування пенсійної системи. Державні та недержавні пенсійні фонди, що мають бути сформовані в результаті цієї реформи, можуть стати вагомими інституційними інвесторами. Проте практичне впровадження реформ є тривалою справою, що вимагатиме значних змін в регуляторній та нормативно-правовій сферах. Лише у 2006-2007 рр. більш-менш активно почав відбуватися розвиток фондового ринку, проте його прогрес був фактично зруйнований фінансовою кризою у 2008 р. Відтак спрямування фінансових ресурсів здійснюється в межах специфічної функціональної заданості банківського сектору, обмеженого суворою відповідальністю перед своїми вкладниками, що вимагає запровадження досить жорстких умов для гарантування надійності повернення наданих кредитних ресурсів. При цьому дається взнаки відсутність поширених у світовій практиці спеціалізованих банків (іпотечного, експортного, довгострокового кредитування) та регуляторних засад, які враховували б специфіку діяльності у цих сферах. Передбачене низкою указів та розпоряджень Президента України створення Державного банку реконструкції і розвитку тривалий час гальмувалося, у травні-червні 2003 р. було зроблено практичні кроки у цьому напрямі, проте станом на весну 2008 р. до практичної діяльності ДБРР так і не спромігся, і навіть не було сформовано належної концепції його діяльності. Таким чином, у той час як економічні перетворення та динамічне економічне зростання обумовлюють значну диверсифікацію форм та зростання обсягів доходів, які є потенційним джерелом формування інвестиційного потенціалу країни, існують суттєві структурні перешкоди на шляху адекватного вдосконалення механізмів мобілізації цього потенціалу.

Розширення функціонального призначення грошово-кредитної політики держави та перетворення її з важеля, орієнтованого на виконання поточних завдань макроекономічної стабільності, на дієвий інструмент економічної стратегії держави вимагають значного розширення спектра її інструментів та відповідного інструментарію їх застосування. Таке розширення має розблокувати важелі грошово-кредитного стимулювання економічного зростання в умовах посилення ролі немонетарних чинників інфляції, властивих періоду структурної та інституційної перебудови економіки.

Перехід від короткострокової, інфляційної фази процесу адаптації до фази структурної перебудови у середньо- та довгостроковому періодах критично залежить від наявності засобів та інструментів міжгалузевого перетоку капіталів, що мають надаватися грошово-кредитною системою. Слабкість чи відсутність таких інструментів обумовлюють розвиток інфляційних тенденцій немонетарної природи, які, втягуючи монетарну владу у перманентне підвищення рестриктивності політики, періодично спричинятимуться до поширення в економіці стагнаційних тенденцій.

4.1.2. Інструментарій фіскальної політики в Україні

Відносна монетарна стабільність в Україні у другій половині 90-х років, а також стабілізація фінансового становища суб'єктів господарювання та формування наприкінці десятиліття тенденції економічного зростання сприяли посиленню ваги питань бюджетної стабілізації в економічній політиці української держави. Як найбільш очевидний та легко контрольований показник виконання дохідної частини державного бюджету набуло ролі одного з визначальних критеріїв ефективності діяльності уряду як такого. Забезпечення бездефіцитності бюджету, прозорості бюджетної політики та посилення бюджетної дисципліни визначалися поміж найперших передумов прискороеного економічного зростання в програмі уряду В. Ющенка «Реформи заради добробуту», містилися в різних модифікаціях практично в усіх наступних урядових програмах.

Статус зазначених завдань як визначальних передумов подолання макроекономічних диспропорцій та забезпечення стабільного функціонування економічної системи цілком логічний. Дискусії на фаховому рівні може бути піддане, власне, лише питання доцільності зведення бюджету до бездефіцитного в умовах потреби у значних структурних зрушеннях: економічна теорія та практика припускають наявність бюджетного дефіциту в разі спрямування додаткових коштів держбюджету на структурну модифікацію національної економіки, завдяки чому зростатимуть доходи суб'єктів господарювання та населення, а відтак, збільшиться податкова база²⁴⁶. Зокрема в низці країн Європи у повоєнний період діяло «золоте правило», яке пов'язує бюджетний дефіцит центрального уряду з обсягом капітальних видатків бюджету. Таке правило й нині діє у Великобританії та Німеччині. В Німеччині конституцією передбачено, що бюджетний дефіцит федерального уряду не може перевищувати валових інвестиційних видатків²⁴⁷.

На жаль, незважаючи на те, що реальне збалансування бюджету зазвичай має охоплювати як підвищення дисципліни надходжень, так і раціоналізацію бюджетних видатків, на практиці урядові рішення в бюджетній сфері концентрувалися майже виключно навколо забезпечення належних *надходжень* до державного та місцевих бюджетів та фінансування відповідних видатків. Питання оцінки *ефективності* бюджетної політики як складової економічної стратегії держави, її впливу на перебіг основних соціально-економічних процесів не набули належної уваги. **Фактично відбулася підміна поняття бюджету як сукупності суспільних відносин бюджетом як розрахунковим планом.**

Цілком очевидно, що потужність бюджету як економічного інструменту не припускає його нейтральності щодо розвитку соціально-економічної системи в цілому.

²⁴⁶ *Особливості* та пріоритети боргової політики України. Гальчинський А.С., Варналій З.С., Майстришин В.Я. та ін. - К.: НІСД, 2004.

²⁴⁷ *Mintz J.M., Smart M. Incentives for Public Investment under Fiscal Rules / World Bank Policy Research Working Paper 3860, March 2006.* - p.17-18.

Таблиця 4.4

Доходи та видатки Зведеного бюджету України в період економічного зростання

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Доходи, млн грн.	49117,9	54934,6	61954,3	75285,8	91529,4	134183,2	171811,5	219939,1
Видатки, млн грн	48148,6	55528	60318,9	75792,5	102538,4	141989,5	175512,2	226035,7
Доходи, % ВВП	28,9	26,9	27,4	28,2	26,5	30,4	31,6	31,0
Видатки, % ВВП	28,3	27,2	26,7	28,4	29,7	32,2	32,3	31,9
Видатки на соц-культ. заходи, млн грн	19060,5	25519,6	33868,7	39691,6	52499	85668,3	99271	н.д.
Видатки на соц-культ. заходи, % ВВП	39,6	46,0	56,1	52,4	51,2	60,3	56,6	н.д.

Таблиця 4.5

Основні податкові відлучення у співвідношенні з ВВП, %

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Податок на прибуток підприємств	4,5	4,1	4,2	5,0	4,7	5,3	4,8	4,8
Податок на доходи фізичних осіб	3,8	4,3	4,8	5,1	3,8	3,9	4,2	4,9
ПДВ	5,6	5,1	6,0	4,7	4,8	7,7	9,3	8,4
Акцизний збір	1,3	1,3	1,8	2,0	1,9	1,8	1,6	1,5
Разом податкових надходжень	18,4	18,0	20,1	20,3	18,3	22,2	23,1	22,7

Таблиця 4.6

Частка податку на прибуток підприємств у загальній сумі прибутку за галузями економіки

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Прибуток прибуткових підприємств, млрд грн	36,1	39,8	37,4	45,8	73,7	89,2	110,6	147,3
Надходження від податку на прибуток підприємств, млрд грн	7,7	8,3	9,4	13,2	16,2	23,5	26,2	34,4
Частка податку у прибутку прибуткових підприємств, %	21,3	20,9	25,1	28,8	22,0	26,3	23,7	23,4

Постійне збільшення обсягів бюджетних видатків та збільшення частки бюджетних видатків на соціально-культурні заходи (передусім на заробітну плату працівникам бюджетної сфери та соціальне забезпечення) стало вагомим чинником зростання обсягів внутрішнього споживчого попиту - однієї з підвалин економічного зростання в Україні (табл. 4.4). Активізація інвестиційних видатків бюджету у 2001-2004 рр. у свою чергу сприяла зростанню інвестиційного попиту в цей період.

Збільшення доходної частини бюджету у 2005 р. на 46,6 % відбулося в умовах різкого зниження темпів економічного зростання та було забезпечене насамперед посиленням фіскального вилучення коштів, а також змінами у податковому законодавстві, передбаченими прийнятим Верховною Радою України Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів» від 25 березня 2005 р. Перше виявилось у суттєвому посиленні контролю за виконанням вимог податкового законодавства, а також збиранні неподаткових надходжень, що на тлі руйнування низки тінювих «схем» після зміни політико-економічних еліт дозволило детінізувати частину корпоративних та приватних прибутків. Спрямувати 7,9 млрд грн на фінансування дефіциту бюджету дозволили також значні надходження від приватизації в останньому кварталі року, насамперед від продажу ВАТ «Криворіжсталь».

Як зазначалося в урядових повідомленнях у 2005 р. значного порівняно з попереднім роком приросту податкових надходжень вдалося досягти насамперед за рахунок детінізації економіки. Проте оскільки зростання надходжень не супроводжувалося адекватним за темпами збільшенням базових показників (приростом доданої вартості, ВВП, промислового виробництва, імпорту, доходів тощо), є підстави стверджувати, що йшлося здебільшого про дискретні акти детінізації, пов'язані передусім з втратою бізнесом політичного «даху», а не про перетворення тінювого бізнесу на легально та прибутково працюючий капітал. Відтак цілком закономірним результатом адаптації вітчизняного бізнесу до інституційної кризи стало відновлення динаміки тінізації економіки, відзначене багатьма експертами у 2006 р.

У 2006 р. рівень перерозподілу ВВП через бюджет сягнув показника 32,3 %, що є найвищим рівнем фіскальної акумуляції з 1996 р. (до 1996 р. видатки Пенсійного фонду включалися до бюджету). Утримання належного рівня надходжень до бюджету в 2006 р. та 2007 р. було безпосередньо пов'язане вже з відновленням активної динаміки економічного зростання.

На жаль, збільшення частки фіскального перерозподілу ВВП фактично не супроводжувалося здійсненням державою політики видатків, що мала б стратегічну спрямованість та була підпорядкована реалізації стратегічних завдань економічного розвитку. Політика державних інвестицій здійснювалася на підставі щорічних призначень, за відсутності середньо- та довгострокового бюджетного планування, що обумовило її низьку результативність. Попри неодноразову постановку, в тому числі й на найвищому рівні, завдання розроблення середньострокового «бюджету розвитку», воно досі не є реалізованим на практиці. Певні кроки щодо пере-

ходу до середньострокового бюджетного планування було здійснено лише у 2007 р. Встановлюючи пріоритетом соціальну спрямованість бюджетних видатків та орієнтуючись на завдання мінімізації дефіциту бюджету, уряд обмежує інвестиційну функцію бюджету, що гальмує оновлення економіки і запровадження інновацій.

За визнанням експертів Світового банку, протягом 90-их років бюджетні капітальні видатки зазнали в Україні непропорційно значного скорочення²⁴⁸. У 2000 р. капітальні видатки бюджету зменшилися до 0,4 % ВВП. За висновком експертів СБ, «з витратами уряду на капітальні інвестиції та технічне обслуговування в розмірі менш ніж 1 % ВВП схоже, що Україна ставить під загрозу свій майбутній потенціал зростання, вичерпуючи наявний основний капітал»²⁴⁹.

Період економічного зростання позначився помітним збільшенням частки бюджетних капітальних видатків. У 2001-2004 рр. вона зросла з 3,1 % до 6,0 % ВВП. Втім, за висновками експертів, у цей же період різко зросла частка видатків, фактично спрямованих на капітальні трансферти підприємствам (до 51 % у 2005 р.), з яких лише третина використовується для інвестицій в основні фонди²⁵⁰. У 2005 р. на 22 % скоротилися бюджетні інвестиції в основний капітал, а частка капітальних видатків зменшилася до 4,4 % ВВП. У подальшому цей показник дещо збільшився - до 5,4 % у 2006 р. та 5,5 % у 2007 р. Проте державні інвестиції здебільшого обмежені вирішенням першочергових завдань підтримання дієздатності національного економічного комплексу та не спрямовуються на реалізацію завдань позитивних структурних перетворень.

У підготовленому урядом восени 2006 р. законопроекті «Про Державний бюджет України на 2007 рік» було зроблено спробу змінити основні пріоритети державної економічної політики, сформувати завдання підвищення темпів економічного зростання, структурної перебудови економіки, формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку. Зокрема проект передбачав збільшити державні інвестиційні витрати в півтора рази (до 25,7 млрд грн) порівняно з попереднім роком. Інвестиції було запропоновано спрямувати в АПК, оборонно-промисловий комплекс, машинобудування, ПЕК, ЖКГ, будівництво доріг. З метою підтримання інвестиційної

²⁴⁸Огляд державних інвестицій в Україні, 30 травня 1997 р. : [Звіт Світового банку № 16399-UA] [Електронний ресурс]. - Режим доступу: siteresources.worldbank.org/INT/UKRAINE/.../pfr1_ukr.pdf

²⁴⁹Огляд бюджетного процесу в Україні: Огляд державних видатків та їхнього інституційного аспекту, 8 березня 2002 р.: [Звіт Світового банку № 23356-UA] [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2002/05/14/000094946_02042504013747/Rendered/PDF/multi0page.pdf

²⁵⁰Створення фіскального простору для економічного зростання. Огляд державних фінансів України, 14 вересня 2006 р. : [Звіт Світового банку № 36671-UA] [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2006/11/15/000310607_20061115170202/Rendered/PDF/366710UKRAINIAN0UA0PFR.pdf

діяльності уряд запропонував пом'якшити умови оподаткування імпорту виробничого призначення, відновити пільговий режим оподаткування у спеціальних економічних зонах (за жорсткіших обмежень і контролю), запровадити електронну систему адміністрування ПДВ для спрощення процесу його відшкодування експортерам. На інвестиційні цілі було передбачено використати надходження від приватизації, яких очікувалося 10 млрд грн (близько 2 млрд дол.). Проте відсутність практичного інструментарію реалізації намічених урядом інвестиційних орієнтирів обумовила наявність у законопроекті численних посилань на можливість «ручного» визначення Кабінетом Міністрів напрямів конкретного спрямування бюджетних ресурсів. Це стало підставою для різкої критики урядового проекту з боку різних політичних сил. Зрештою ухвалений у результаті політичної домовленості Закон України «Про Державний бюджет» став компромісним поєднанням «бюджету споживання» та «бюджету розвитку».

Державний бюджет на 2008 р., за визнанням експертів, вже можна було розглядати як рекордний за рівнем соціальної спрямованості. Зростання частки вилучення нагромаджених ресурсів у суб'єктів господарювання було поєднане з різким збільшенням частки бюджетних видатків на соціальні потреби.

При цьому неефективність використання видатків на функціонування соціальної сфери зберігалася через нереформованість останньої. Відсутність дієвого контролю за цільовим використанням соціальних пільг призводила до бюджетних перевитрат і за цією статтею²⁵¹.

Трансформаційна криза визначила обумовленість бюджетної політики тиском різноманітних груп впливу, потребами оперативного збалансування макроекономічного становища, необхідністю задоволення вимог міжнародних фінансових організацій. Це стало на заваді оволодінню адекватними напрямками та інструментами національної бюджетної політики. **Бюджетна політика досі не стала в Україні механізмом реалізації державної стратегії у сфері структурних реформ, а значна частина рішень у сфері бюджетної політики підпорядковується не стратегічним економічним міркуванням, а є предметом зовнішнього і внутрішнього політичного торгу.**

Фіскальні пріоритети бюджетної політики обумовили досить повільне та непослідовне формування національної податкової системи. Оцінка обтяжливості податкового тягаря визначається не лише власне рівнями ставок оподаткування, а й доступністю ліквідних ресурсів для забезпечення сплати повного обсягу податкових платежів у грошовій формі. Демонетизація господарського обігу тривалий час була вельми потужним чинником посилення податкового пресу на український бізнес. Так, за підсумками 2001 р. грошові кошти становили лише 3,4 % обігових коштів

²⁵¹ *Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до соціалізації суспільства?* / [О. М. Пишуліна, Я. А. Жаліло, С. І. Лавриненко та ін.; за заг. ред. В. Є. Воротіна]. - К.: НІСД, 2009. - С. 8-9.

підприємств. Це, а також специфіка податкового адміністрування, за якого податкове зобов'язання часто виникає раніше за фактичне надходження коштів від реалізації, суттєво підвищує фактичну обтяжливість податкового навантаження української економіки, змушує до залучення дорогих кредитних ресурсів комерційних банків.

Безпосередній податковий прес доповнюється також комплексом трансакційних витрат, потрібних для забезпечення відокремленого податкового обліку (що не збігається з бухгалтерським), орієнтування в заплутаному та нестабільному податковому законодавстві, враховують ризик помилок, свавілля податкових органів тощо. На думку фахівців, в Україні «податкове законодавство побудоване таким чином, що правильно розраховувати податкові зобов'язання практично неможливо»²⁵². Це дало підстави тодішньому президенту України Л. Кучмі у 2000 р. констатувати, що «нинішнє податкове законодавство робить практично неможливими виробництво з довготривалим циклом, інноваційне оновлення основних фондів та розширене відтворення високотехнологічного виробництва»²⁵³. Як зазначали вітчизняні експерти, відсутність науково обгрунтованих підходів до формування національної податкової системи та до аналізу наслідків від її впровадження робили і роблять податкову політику не ефективним антикризовим засобом, а однією з основних причин загострення економічної кризи²⁵⁴.

У 1997-2001 рр. простежувалася загальна тенденція до зниження величини податкового навантаження на реальну економіку, вимірюваного співвідношенням обсягів прямих і непрямих податків та цільових фондів до ВВП²⁵⁵. Враховуючи зовнішній часовий лаг, необхідний для появи ефекту від пом'якшення податкового тягаря, можна зробити припущення, що зазначені чинники позитивно вплинули на започаткування тенденцій економічного зростання в Україні. Це підтверджується й емпіричними розрахунками²⁵⁶.

Значним позитивним зрушенням у сфері податкової політики стало ухвалення в 2002-2003 рр. низки законодавчих актів щодо помітного зниження з 1 січня 2004 р. ставок податків на прибуток та ПДВ, а також переходу до єдиної ставки прибуткового податку з громадян на рівні 13 %. Таке зниження обумовило зменшення частки фіскального перерозподілу ВВП (табл. 4.5), позитивно відбилося на обсягах коштів, які залишаються в розпорядженні суб'єктів господарювання та населення, що у свою чергу сприяло розширенню внутрішнього попиту, зміцнило ресурсну базу стра-

²⁵² Амоша О. До питання про оцінку рівня податків в Україні / О. Амоша, В. Вишневський // Економіка України. - 2002. - № 8. - С. 15.

²⁵³ Кучма Л. Вірю в український народ / Леонід Кучма. - К., 2000. - С. 490.

²⁵⁴ Концепція реформування податкової системи України / [Б. Губський, В. Альошин, І. Белоусова та ін.]. - К., 2000. - С. 7.

²⁵⁵ Податки в Україні: від фіскальної до стимулюючої функції / [Я. А. Жаліло, В. А. Комаров, С. І. Романенко та ін.] : зб. наук. ст. - К.: Альтерпрес, 2003. - С. 36.

²⁵⁶ Див. зокрема: Link between tax pressure and economic growth. Model Analysis - case of Ukraine // The Economist. - 2002. - № 1.

тегій розвитку суб'єктів господарювання, послабило стимули до тінізації економічної діяльності.

Проте подальший розвиток процесу зниження податкового навантаження не відбувся через впровадження у 2005 р. пакету поправок до низки законодавчих актів у сфері оподаткування, ухваленого Верховною Радою разом зі змінами до бюджету-2005. Загалом 25 березня 2005 р. зміни було внесено до понад 90 законодавчих актів. **У рамках зазначеної «податкової революції» здійснено, зокрема, такі кроки:**

- скасовано податкові пільги для суб'єктів підприємницької діяльності, зареєстрованих у СЕЗ, ТПР та технологічних парках;
- скасовано пільги із сплати ПДВ, податку на прибуток, плати за землю, ввізного мита для галузей літако-, автомобілебудування, космічного машинобудування, виробництва бронетехніки тощо; пільги для суб'єктів, зареєстрованих на територіях, забруднених внаслідок аварії на ЧАЕС;
- збільшено ставки акцизного збору на низку підакцизних товарів, вартість ліцензій на виробництво спирту, алкогольних та тютюнових виробів, патентів на здійснення валютних операцій, платежі за користування надрами та рентні платежі тощо;
- суттєво звужено сферу застосування єдиного податку;
- внесено зміни до законів про ПДВ та податок на прибуток з метою обмеження схем мінімізації податкових зобов'язань (зокрема це дозволило визнати (більшу частину зобов'язань щодо відшкодування ПДВ «сумнівними»), а також продовжити терміни перевірки, що подовжило час до виникнення заборгованості з відшкодування перед експортерами);
- істотно підвищено норматив відрахування чистого прибутку держпідприємств та погашення заборгованості за дивідендами на державні частки, нараховані у минулі періоди.

У 2006 р. суттєвих змін у податковій системі, які б призводили до зміни рівня податкового навантаження, не відбувалося. Внаслідок зазначених заходів рівень податкового навантаження знов почав зростати й сягнув у 2006 р. рекордного показника за чотирма основними податками (див. табл. 4.5). У 2007 р. відновлено деякі податкові пільги, надані до 2002 р. у межах інвестиційних програм у секторі автомобілебудування, що зрештою незначно зменшило фіскальне навантаження.

Звертає на себе увагу збереження досить високого податкового навантаження на прибуток підприємств (табл. 4.6). Значне збільшення вилучень за цим податком у 2005 р. досить чітко корелює з різким зниженням інвестиційної динаміки у цей період, так само як послаблення податкового навантаження на прибуток у 2006-2007 рр. може бути пов'язане з відновленням активної інвестиційної динаміки.

Тривалий період нестабільності фінансових показників діяльності суб'єктів господарювання та зниження ставки оподаткування доходів населення обумовили концентрування податкової системи насамперед на надходженнях від непрямих податків (табл. 4.5). Переважно за рахунок цієї складової починаючи з 2002 р. позначилася загальна тенденція до збільшення

сумарного податкового навантаження на ВВП. Зокрема за рахунок ПДВ та акцизів у 2002 р. було профінансовано 28,3 % доходів Зведеного бюджету, у 2005 р. цей показник сягнув 34,3 %, у 2007 р. дещо знизився - до 31,9 %, проте у 2008 р. знов зріс до 35 %.

За такого формування доходи бюджету залежать не від ефективності діяльності підприємств, а від обсягів господарського обігу. **Така структура спрощує процес стягнення податків, проте робить фіскальні органи об'єктивно незацікавленими у підвищенні ефективності національної економіки. Відповідним чином і податкова політика не розглядає зазначене завдання як пріоритетне.**

Оскільки обкладання непрямими податками призводить до негайного вилучення у підприємств значної частини доходу, отриманого в результаті зростання сукупного попиту, **значна частка ПДВ у структурі податкових надходжень суттєво посилює дієздатність фіскальної політики як засобу стерилізації приросту грошової пропозиції, тобто інструменту економічної тактики.** Проте водночас принципова стратегічна вада ПДВ полягає в тому, що він, за суттю податок на споживання, все ж має лише видиму нейтральність щодо фінансів підприємств. Адже платник податку також має певні видатки, пов'язані із залученням додаткових обігових коштів на «транспортну» ПДВ від кінцевого споживача до держави. Очевидно, що дефіцитніші обігові кошти для підприємства і більший обсяг доданої вартості (тобто складніша вироблена продукція) призводять до збільшення обтяжливості самого ПДВ. А оскільки обтяжливість ПДВ зростає в міру підвищення рівня складності продукції, то він за своєю природою сприяє спрощенню та зниженню технологічного рівня структури національної економіки, і надмірний акцент на його стягненні блокує структурну стратегію держави.

Податок як фіскальний інструмент перетворюється на важіль економічної політики в разі його диференціації. Починаючи з 1997 р. загальні втрати зведеного бюджету від надання податкових пільг постійно збільшувалися. Так, за даними ДПА, станом на 1 жовтня 2002 р. загальна сума пільг з оподаткування сягнула 39 188 млн грн., що становило 90 % доходів Зведеного бюджету України за три квартали. Причому 82,9 % загального обсягу наданих пільг становили пільги з ПДВ²⁵⁷. Проте слід зауважити, що згідно з офіційною звітністю до розряду пільг з ПДВ належить також відшкодування цього податку експортерам, а також звільнення від нього певних видів діяльності, що вважати пільгами можна лише з певним припущенням.

Домінування пільг з ПДВ свідчить про зосередження податкової політики на впливі на видову структуру економічної діяльності та робить її екзогенною для стратегій суб'єктів господарювання: розмір коштів, що залишаються в розпорядженні суб'єкта господарювання у результаті використання пільги, не залежить від результатів його діяльності. Отримання таких пільг досить часто є наслідком лобювання групових інтересів та способом отримання виграшу в ціновій конкуренції.

²⁵⁷ Ситуація с НДС // Економіка: тенденції тижня. - 2002. - № 43. - С. 3.

Натомість пільги щодо податку на прибуток заохочують до підвищення рентабельності та ефективності використання фінансів підприємств, тобто позитивно коригують їх економічні стратегії. Передусім саме пільги щодо податку на прибуток мають відігравати роль стимуляторів інвестиційних процесів та економічного розвитку. **Різне зменшення у 2005 р. обсягу пільг, наданих за цим податком, свідчить про послаблення регуляторних функцій податкової системи**, зростаючу фіскалізацію податкової політики та поступову відмову від податкового регулювання під тиском потреб фіскального збалансування.

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку про те, що **чинна податкова система України висуває на перше місце фінансові інтереси держави і не забезпечує адекватного врахування інтересів суб'єктів господарювання**. Її вади стримують процеси нагромадження та припливу інвестицій в основний капітал та спрямовують ресурси на непродуктивне споживання, в тому числі в рамках тіньового сектору економіки. Це перешкоджає адекватній реакції вітчизняних виробників на зростання споживчого попиту внаслідок зростання доходів населення, призводить до уповільнення розширення ринків продукції інвестиційного призначення та виробничого споживання. Податкова система є одним з провідних важелів фрагментації стратегічного процесу, встановлюючи потужні суперечності між економічними стратегіями держави та суб'єктів господарювання.

Похідними від пріоритетності завдань бюджетної збалансованості та фіскалізації бюджетної політики стали й деформації такої важливої складової процесу інституційних зрушень, як приватизація. Якщо на початкових етапах ринкового реформування приватизація, принаймні на формальному рівні, розглядалася як засіб «наближення» власності до кожного громадянина України, а у середині 90-их років - як інструмент персоніфікації власності, утворення ефективного власника та підвищення конкурентоспроможності підприємств, то з кінця 90-их років уряд впевнено розглядав її насамперед саме як спосіб отримання коштів для поповнення доходів бюджету. Це стало на заваді формуванню дієздатних приватних суб'єктів економічних стратегій. Незважаючи на ухвалення Верховною Радою у 2000 р. Концепції приватизації, що передбачала підпорядкування приватизації стратегічним завданням вдосконалення організаційної та інституційної структури економіки, надалі це питання розглядалося майже суто у фіскальному контексті.

Процес приватизації після 2000 р. фактично не розглядався на практиці як важіль структурного вдосконалення національної економіки. Не застосовувалися механізми передприватизаційної підготовки підприємств, що могла б підвищити вартість активів. Не було запроваджено механізмів реалізації державної політики під час приватизації частки акцій підприємства. Так і не було впроваджено на практиці положення Указу Президента України щодо спрямування 25 % надходжень від приватизації на інвестиції у стратегічні підприємства. У 2005 р. було піддано жорсткій критиці та скасовано практику приватизації на підставі кваліфікаційних вимог для інвес-

тора та виконання ним постприватизаційних стратегічних зобов'язань, що дійсно обмежували доступність об'єктів та прозорість відбору інвесторів, проте дозволяли регулювати структурний вплив приватизації.

При цьому спостерігалася очевидна переоцінка попиту на об'єкти, що виставлялися на приватизацію, а це стабільно призводило до недосяжності фіскальних планів. У 2001 р. план надходжень від приватизації було виконано на 37,3 %, у 2002 р. на тлі тенденції економічної стагнації - менш ніж на 10 %. Пожвавлення приватизації відбулося у 2003 р. після відновлення та закріплення тенденцій динамічного економічного зростання. Підвищення прозорості умов приватизації сприяло активізації залучення до приватизаційного процесу іноземних інвесторів, починаючи з 2005 р.

Показовим прикладом фіскальної орієнтації є повторна приватизація ВАТ «Криворіжсталь» у 2005 р. Необхідність перегляду результатів приватизації та критерії вибору нового власника зосереджувалися виключно на вартості виставленого на продаж пакету акцій. Горизонт постприватизаційних зобов'язань, сформульованих для нового власника, становив лише декілька років. Тема вартості проданих активів була провідною і в тривалих дискусіях щодо доцільності «реприватизації» інших раніше приватизованих підприємств.

Отже, посилення ваги фіскальних пріоритетів економічної політики держави, що розпочалося із середини 2004 р. як підґрунтя для забезпечення форсованого збільшення соціальних видатків бюджету у передвыборчий період та набуло розвитку у подальші роки, суттєво загостило проблеми структури бюджетних видатків. **Особливості фіскальної політики України у цей період сформували низку негативних чинників щодо зміни показників економічної динаміки:**

- з підвищенням жорсткості фіскальної політики дедалі більше давалася взнаки неефективність механізму податкового адміністрування, яка обумовлює надмірне відволікання обігових коштів підприємств, створює підґрунтя для поширення легальних та нелегальних схем «оптимізації» оподаткування, завищує витрати суб'єктів господарювання на виконання умов оподаткування та звітності;

- заходи щодо протидії корупції, детінізації прибутків та мінімізації обсягів ухиляння від оподаткування призвели до зростання трансакційних витрат українських підприємств та обумовили гальмування підприємницької активності;

- збільшення частки прибутку підприємств, що вилучається фіскальним шляхом, знизило стимули до інвестування та спроможність підприємств до підвищення власної конкурентоспроможності;

- реалізація заходів щодо лібералізації імпорту сприяла зростанню фіскальної ефективності митних органів (насамперед через стягнення ПДВ зі зростаючого імпорту), проте призвела до витіснення українських виробників з внутрішніх ринків;

- «агресивна» соціальна політика призвела до необхідності здійснення обмежувальної монетарної політики з антиінфляційними цілями; де-факто

фіскальна політика використовувалася як засіб стерилізації приросту грошової пропозиції, оскільки кошти, що надходили на внутрішній ринок завдяки зростаючому споживчому попиту, одразу ж вилучалися за фіскальними каналами та не встигали обслуговувати процеси розвитку підприємств. Цим було практично нівельовано стимулюючий ефект для економічного зростання, який традиційно міститься у зростанні бюджетних видатків.

Отже, **між короткостроковою ефективністю важелів монетарної та фіскальної політики в Україні та їх стратегічною ефективністю як чинників реалізації стратегії соціально-економічного розвитку існують глибокі суперечності**. Це послаблює спроможність коректного впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання з метою узгодження їх стратегій розвитку із загальнонаціональними стратегічними цілями, завданнями та пріоритетами.

4.2. Вплив стратегії держави на стратегії суб'єктів господарювання

4.2.1. Динаміка інвестиційних процесів як індикатор ефективності державної стратегії

Вирішальну роль у подоланні трансформаційної кризи та забезпеченні стабільного економічного зростання відіграє науково обґрунтована інвестиційно-інноваційна стратегія держави. Вона має визначати реальні джерела, напрями, структуру інвестицій, раціональні й ефективні заходи щодо виконання загальнодержавних, регіональних і місцевих соціально-економічних та інноваційних програм, відтворювальних процесів на макро- і мікрорівнях.

Зважаючи на те, що одним з найважливіших критеріїв ефективності стратегії держави є її сприяння ефективній стратегічній діяльності суб'єктів господарювання, динаміка інвестиційних процесів може бути певним чином інтегральною оцінкою ефективності національної економічної стратегії. Адже остання дозволяє узагальнено оцінити стратегічні рішення суб'єктів господарювання щодо власного розвитку, їх ставлення до перспектив національного економічного розвитку, галузеві уподобання тощо.

Інвестиційний процес є невід'ємною складовою процесу відтворення національного капіталу, а отже, суспільного відтворення, а його здійснення є одним з визначальних напрямів стратегій суб'єктів господарювання. Сталість позитивних тенденцій в економіці залежить від того, наскільки економічна система забезпечує *первинне генерування інвестиційних ресурсів* внаслідок відтворювального процесу на підприємствах та в народному господарстві загалом, функціонування економічно обґрунтованого механізму визначення ефективності виробництва та забезпечення їх конкурентоспроможності. **Глибоке скорочення інвестиційних процесів, що спостерігалося в 90-ті роки в Україні, свідчить про наявність серйозної деформації економічних відносин, з яких складається феномен національного**

капіталу, та яка полягає у зменшенні в Україні кількості та економічної потужності дієздатних суб'єктів економічних стратегій. Логічним наслідком інвестиційної кризи 1991-1997 рр. стало різке погіршення галузевої структури промисловості України (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Галузева структура промислового виробництва України, %

Галузь	1990	1995	2000
Промисловість, в т.ч.:	100	100	100
Електроенергетика	3,2	11,0	12,1
Паливна промисловість	5,7	13,2	10,1
Чорна металургія	11,0	21,8	27,4
Кольорова металургія	1,1	1,6	2,4
Хімічна та нафтохімічна промисловість	5,5	7,0	5,9
Машинобудування та металооброблення	30,5	16,0	13,4
Деревообробна та целюлозно-паперова промисловість	2,9	2,2	2,4
Промисловість будівельних матеріалів	3,4	3,9	2,7
Легка промисловість	10,8	2,8	1,6
Харчова промисловість	18,6	15,1	16,8
Інші	7,3	5,4	5,2

Відновлення позитивної інвестиційної динаміки відбулося лише після формування тенденції економічного зростання, починаючи з 1998-1999 рр. Обсяг інвестицій в основний капітал у 1997 р. (нижній точці спаду) становив лише 20,7 % від рівня 1990 р. (рис. 4.4.), отже, навіть динамічне зростання обсягів капіталовкладень у наступні роки поки що не дозволило досягти рівня 1990 р. Оскільки сукупний ВВП України з урахуванням офіційних оцінок тіньової складової становить приблизно 150 % офіційного, а тіньовий сектор за своєю природою не здійснює інвестицій в основний капітал, зазвичай використовуючи виробничі потужності офіційного сектору, фактична норма інвестицій в економіці України є значно нижчою за офіційний показник. Такий рівень інвестування не сприяє забезпеченню сталого економічного зростання на підставі зміцнення конкурентоспроможності національної економіки.

Слід зазначити, що й активізація приросту інвестицій в основний капітал відбувалася за значної диспропорційності інвестування.

Як показано на рис. 4.5, протягом 2004-2007 рр. в Україні на тлі відносно динамічного зростання інвестицій (за винятком процесів 2005 р.) спостерігалася стійка тенденція до зменшення у сумарному інвестуванні частки промисловості та транспорту і зв'язку. Натомість стабільно зростала частка вкладень у операції з нерухомістю та торгівлю. За підсумком 2007 р. частка інвестицій у торгівлю, фінансову діяльність та операції з нерухомістю сяг-

нула 32,5 % проти 23,4 % у 2004 р., у той час як промисловості - зменшилася з 37,2 % до 34,1 % (рис. 4.6). Загалом за 2005-2007 рр. інвестиції у промисловість зросли в 1,5 разу, в той час як в операції з нерухомістю - в 1,9 разу, фінансову діяльність - 2,4 разу, роздрібну торгівлю - утричі. За підсумком 2007 р. інвестиції в промисловість збільшилися на 27 %, у той час як в роздрібну торгівлю - на 48 %, фінансову діяльність - на 60 %.

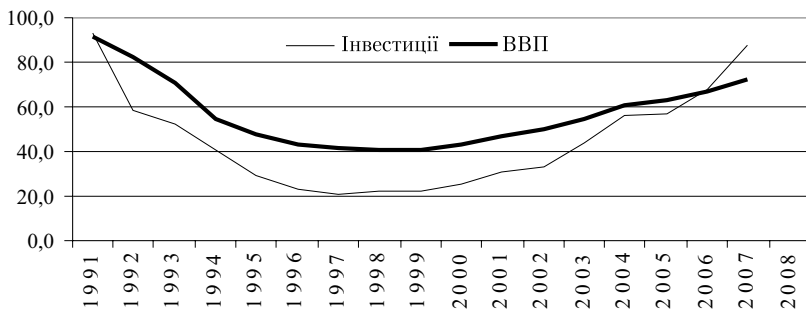

Рис. 4.4. Порівняння динаміки інвестицій в основний капітал та ВВП в Україні у 1991-2007 рр. 1990 = 100 %

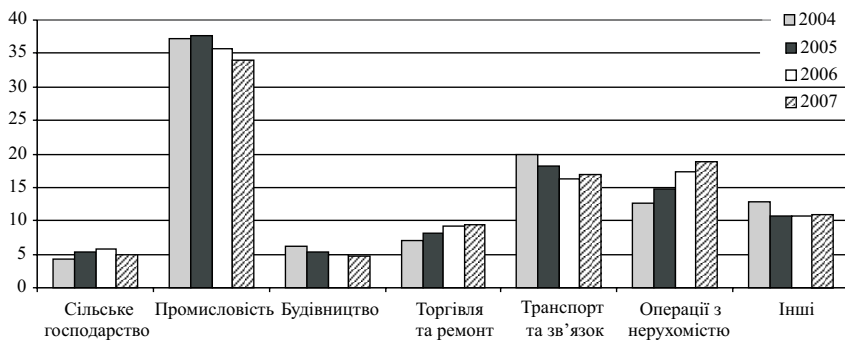

Рис. 4.5. Структура інвестицій в основний капітал за видами економічної діяльності у 2004-2007 рр., %

Невваженими були й пропорції інвестування у самій промисловості. У структурі капіталовкладень у промисловість протягом періоду економічного зростання збільшувалася частка низькотехнологічних галузей. В переробну промисловість надійшло 69,7 % усіх капіталовкладень у промисловість. Відбувався вплив інвестиційних ресурсів у видобувні галузі - цьому сприяло випереджальне зростання оптових цін у цьому секторі: за 2002-2007 рр. вони зросли у 3,2 разу, в той час як к переробній - в 2,2 разу, в тому числі за 2007 р. - на 27,3 % і 23,4 % відповідно. Лідерами в інвестуванні були харчова промисловість і металургія - 18,4 % та 17,5 % інвестицій у промисловість

відповідно. Натомість недоінвестованою є головна інноваційно орієнтована галузь - машинобудування, до якої у 2007 р. надійшло лише 8,3 % усіх інвестицій у промисловість.

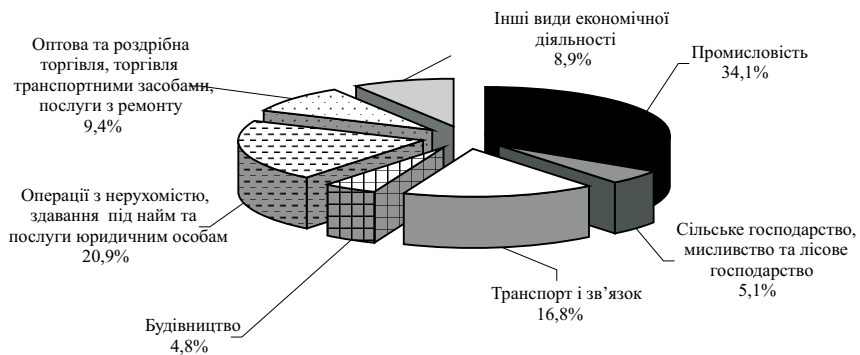

Рис. 4.6. Структура інвестицій в основний капітал за основними видами економічної діяльності у 2007 р.

Як наслідок період економічного зростання позначився подальшим погіршенням структури національної промисловості (табл. 4.8). За період 2001-2007 рр. частка низькотехнологічних галузей переробної промисловості (металургія, хімічна, нафтохімічна промисловість та нафтоперероблення) в реалізованій продукції промисловості зростає з 28,9 % до 39,3 %. Звертає на себе увагу прискорене зростання обсягів виробництва в машинобудуванні. Так, у 2007 р. приріст виробництва в машинобудуванні становив 28,6 %, січні-серпні 2008 р. - 26,5 %. Водночас цей приріст не супроводжувався адекватним приростом інвестицій у галузь. Це засвідчує відновлювальний характер зростання, яке здебільшого не базується на оволодінні сучасними чинниками технологічної конкурентоспроможності, а відтак, поки що не може розглядатись як стала тенденція.

Відповідно неоднозначним є **вплив інвестиційних процесів на динаміку національної економіки**. Як показано на рис. 4.7. (лінія 1), протягом періоду економічного зростання в Україні спостерігалось невинне зниження співвідношення обсягів реалізації продукції вітчизняного інвестиційного машинобудування (виробництво машин і устаткування, а також електричного, електронного та оптичного устаткування) та обсягів інвестицій в основний капітал. При цьому помітна чітка зворотна кореляція між цим показником та часткою експортної продукції підгалузі (див. рис. 4.7. - лінія 2).

З 2006 р. започатковано тенденцію активного зростання експортної спрямованості інвестиційного машинобудування. А отже, лідируючі темпи зростання виробництва в машинобудуванні, відзначені у 2007 р., коли виробництво інвестиційної продукції зросло на 15,3 %, слід пов'язувати насамперед не з активізацією інвестиційних процесів, а зі збільшенням частки експорту у випуску інвестиційної машинобудівної продукції до 61 % проти 44 % у 2006 р.

Таблиця 4.8.

**Розподіл реалізованої продукції промисловості
за основними видами діяльності, %**

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Промисловість, в т.ч.:	100	100	100	100	100	100	100	100
Добувна	12,0	10,9	10,4	9,0	7,3	8,3	8,2	8,5
Переробна, з неї:	72,8	75,0	76,4	79,7	76,4	75,8	73,5	76,7
харчова промисловість та перероблення сільськогосподарської продукції	17,7	19,1	19,1	18,5	15,8	16,3	15,5	14,4
Легка	1,7	1,6	1,6	1,3	1,2	1,1	1,1	0,9
Виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	3,7	5,5	7,7	9,5	9,1	9,4	8,0	8,2
Металургія та оброблення металу	23,0	20,6	20,5	21,8	23,3	22,1	21,9	24,7
Машинобудування	13,1	11,5	12,1	13,1	13,4	12,7	12,5	14,4
Інші галузі	13,6	16,7	15,4	15,5	13,6	14,2	14,5	14,1
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	15,2	14,1	13,2	11,3	16,3	15,9	18,3	14,8

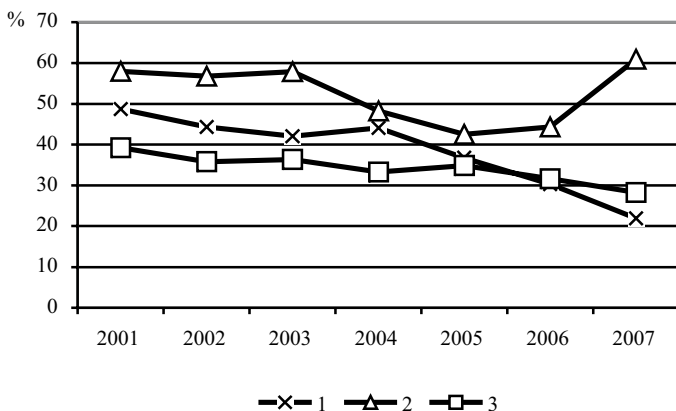

Рис. 4.7. Співвідношення обсягів реалізації машин і устаткування (в т.ч. електричного) вітчизняного виробництва та інвестицій в основний капітал (1); експорту таких товарів та обсягів реалізації (2); імпорту таких товарів та інвестицій в основний капітал (3)

Таким чином, за нинішньої структури інвестиційних процесів в Україні їх вплив на розвиток реального сектору економіки є слабким. Інвестування значною мірою втратило роль рушійної сили вітчизняного машинобудування.

Інвестиційні стратегічні рішення, що ухвалюються суб'єктами господарювання, не лише відтворюють, а й поглиблюють неефективну структуру промислового виробництва в Україні. Описані пріоритети інвестування засвідчують переважаючу інвестиційну привабливість секторів з високою ліквідністю та якнайшвидшим обігом коштів. **Випереджальні темпи інвестування у сектори, в яких здійснюється перерозподіл сукупного продукту, над інвестиціями у виробництво останнього посилюють ризики нестабільності фінансової системи та інфляційний потенціал, який формується внаслідок перевищення сукупного попиту над пропозицією.**

Причини структурних деформацій інвестиційних вподобань суб'єктів господарювання, на нашу думку, полягають в економічній сутності інвестицій. За економічним змістом останні є вкладеннями *результатів* суспільного виробництва у його *відтворення*. Отже, **критично важливими є як наявність належних результатів виробничої діяльності, так і зацікавленість у відтворенні цього виробництва або у вкладеннях в інше виробництво.** В умовах порушення відтворювальних процесів та наявності суттєвих перешкод руху капіталу між грошовою, виробничою та торговельною формами, обумовлених вузькістю ринків, дефіцитом обігових коштів та надмірним фіскальним тиском, постає проблема обмеженої віддачі на інвестиції, що призводить до втрати зацікавленості в інвестуванні, яка, власне, і визначає стратегічні рішення суб'єктів господарювання у цій сфері. Обмежені можливості прибуткового інвестування можна охарактеризувати

як слабкий «платоспроможний попит» на інвестиції з боку національної економіки²⁵⁸, за якого будь-які локальні заходи із заохочення інвестування у спосіб надання спеціальних пільг чи гарантій мають лише тимчасовий та локальний ефект. У зв'язку з тим, що реальна потреба в інвестиціях є значною, а їх важливість навіть критичною, **утворюється суперечність між короткостроковими та довгостроковими цілями економічної політики. Ця суперечність висвітлює більш загальну суперечність трансформаційної кризи в Україні - між тактикою макроекономічної стабілізації та потребами стратегічного розвитку національної економіки.**

Принагідно слід зазначити, що, якщо в країні не створено умов, за яких формуються довіра підприємців до державної політики та коректні очікування, необхідні для здійснення стратегічного планування інвестиційної діяльності, має місце недовіра підприємницьких структур одна до одної, утворюються потужні стимули до переважання «рентно» активності підприємств та «політизації» капіталів. Підприємці «інвестують» у політичну діяльність, намагаючись отримати конкурентні переваги за рахунок наближення до тих чи інших владних та політичних сил. Тому верховенство закону, розбудова конкурентних ринків та підвищення доступності ресурсів є критично важливими для запровадження ефективних стимулів інвестиційної діяльності в національній економіці.

Економічне зростання сприяло суттєвому підвищенню «попиту на інвестиції», а отже, активізації інвестиційних процесів. Проте посилення орієнтації суб'єктів господарювання на інвестиційну діяльність водночас загостило фундаментальну системну суперечність *дефіцитності інвестиційних ресурсів*.

Структурна недовершеність національної фінансової системи відіграє роль обмежувача стратегічної дієздатності суб'єктів господарювання та відповідно накладає відбиток на структуру та динаміку інвестиційних процесів. Процеси реалізації економічних стратегій значної кількості суб'єктів господарювання гальмуються. Відповідно ефективність важелів державної політики, застосування яких орієнтоване на довготривалий ефект у сфері міжгалузевого перерозподілу капіталів, стимулювання технологічної модернізації підприємств, збільшення обсягів зайнятості, імпортозаміщення, вирівнювання регіонального розвитку тощо, виявляється дуже низькою. У результаті структурні зрушення в економіці відбуваються стихійно, за рахунок вимушених змін у цінових співвідношеннях та під впливом неузгоджених і суперечливих макроекономічних регуляторів.

Несформованість національної фінансової системи, що могла б забезпечити інституційне інвестування або належний динамізм зростання довгострокового інвестиційного кредитування, обумовила визначальну роль власних коштів підприємств у структурі джерел інвестування. Це призвело

²⁵⁸Національний інвестиційний потенціал як фундамент економічного зростання в Україні / Жаліло Я.А., Баліцька В.В., Гриневич О.С. / Національний інвестиційний потенціал як фундамент економічного зростання в Україні: мат. кр. столу. - К., 2001. - С.44.

до концентрації інвестиційної активності в високорентабельних і найбільш наближених до джерел ліквідних ресурсів галузях. За даними Держкомстату, найрентабельнішими видами економічної діяльності в період економічного зростання були фінансова діяльність та оптова і роздрібна торгівля (табл. 4.9.). Отже, більшість потенційних інвестиційних ресурсів було сконцентровано саме в цих сферах. Стабільно висока прибутковість у сільгоспвиробництві в 2004-2006 рр. забезпечила відповідну високу динаміку інвестиційних процесів у цьому секторі.

Таблиця 4.9

Рентабельність операційної діяльності за видами економічної діяльності (відношення фінансового результату від операційної діяльності до витрат операційної діяльності; %)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Всього¹	2,7	4,5	4,2	4,3	6,4	7,0	6,6
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	-1,6	5,3	0,0	4,2	10,7	12,7	10,0
Промисловість	4,8	3,7	2,6	3,3	4,7	5,5	5,8
Будівництво	1,3	3,5	1,2	2,2	2,1	2,2	3,1
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	1,0	10,3	14,9	6,9	12,0	14,8	12,7
Діяльність готелів та ресторанів	1,0	0,8	1,1	1,1	2,2	4,2	1,1
Діяльність транспорту та зв'язку	2,4	8,3	9,2	11,0	10,3	11,7	9,9
Фінансова діяльність	8,2	16,3	17,1	13,1	28,1	17,5	7,5
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	1,4	-0,6	0,5	0,2	-0,2	0,3	2,9
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	0,5	-6,6	-0,2	-1,3	0,4	0,8	1,2

¹Крім банків і бюджетних установ.

Рентабельність промисловості залишається стабільно нижчою за середній показник в Україні (6,6 %). Значна (понад 30 %) частка збиткових промислових підприємств означає, що ціна багатьох видів продукції за визначенням не містить інвестиційної складової, її виробники не можуть здійснювати капіталовкладень, а практична відсутність дієвих інститутів інвестиційного фінансування перешкоджає міжгалузевому перетоку фінансових ресурсів.

За галузями промисловості 28,2 % прибутків у 2007 р. отримали підприємства добувної галузі, виробництва та розподілу електроенергії, газу

та води, ще 29,2 % - металургії. На решту галузей промисловості, що виробляють 52 % продукції сектору, припало 42,6 % прибутків (рис. 4.8). Перевищення частки галузі в отриманих прибутках над часткою в інвестиціях в основний капітал, яке є дуже показовим у машинобудуванні та металургії, свідчить про відносно низьку інвестиційну привабливість цих галузей промисловості.

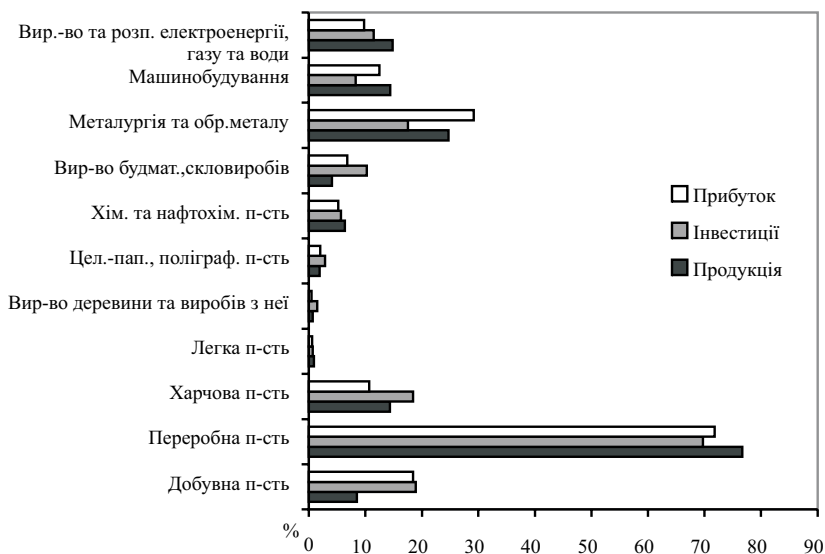

Рис. 4.8. Співвідношення структури реалізованої продукції, інвестицій в основний капітал та прибутків виробничих підприємств у промисловості у 2007 р. (промисловість = 100 %)

Водночас період економічного зростання позначився поступовим зміцненням потужності національної банківської системи з відповідним посиленням її ролі в інвестиційному фінансуванні. Так, частка власних коштів підприємств і організацій у структурі фінансування інвестицій помітно зменшилася - 68,6 % у 2000 р. до 56,5 % у 2007 р. (рис. 4.9.). Така структурна зміна відбулася насамперед внаслідок зростання частки позичкових коштів за згаданий період з 1,7 % до 16,6 %. Посилення функціональної спроможності економічної системи сприяти подоланню суб'єктами господарювання проблеми дефіциту інвестиційних ресурсів засвідчується значним перевищенням у деяких галузях (зокрема машинобудуванні), а також в цілому у промисловості обсягів одержаного прибутку над обсягами інвестування (64,3 млрд грн та 57,0 млрд грн відповідно).

Утім, як показано на рис. 4.10 (лінія 1), частка дійсно інвестиційного спрямування довгострокових кредитів комерційних банків в Україні демонструє довгострокову тенденцію до зниження. При цьому в 2006-2007 рр. вона була досить вираженою: якщо у 2005 р. інвестиції в основний капі-

тал за рахунок позичкових коштів були еквівалентні 15,5 % наданих вітчизняними банками довгострокових кредитів, то у 2007 р. цей показник скоротився до 10,6 %. При цьому зовнішні довгострокові кредити, отримані іншими секторами економіки (некомерційними банками), які також є джерелом інвестиційних ресурсів, зросли порівняно з 2006 р. в 1,6 разу і склали 10 % вітчизняного довгострокового банківського кредитування.

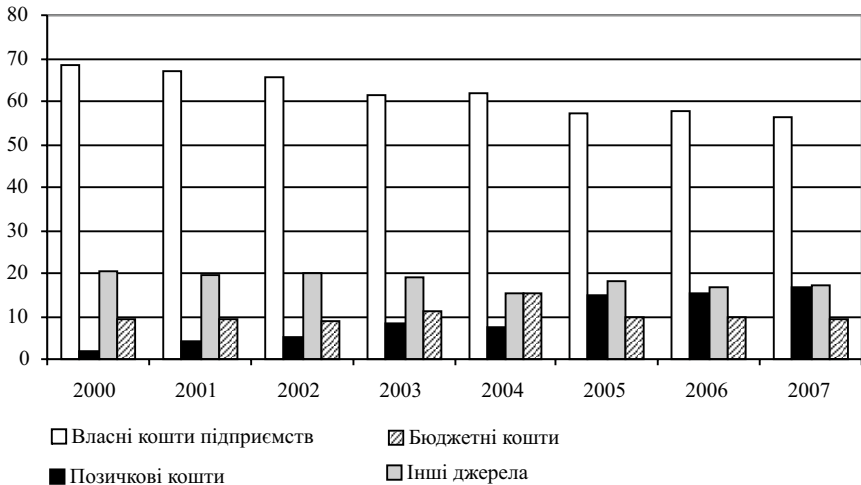

Рис. 4.9. Частка основних джерел інвестування в основний капітал у 2000-2007 рр., %

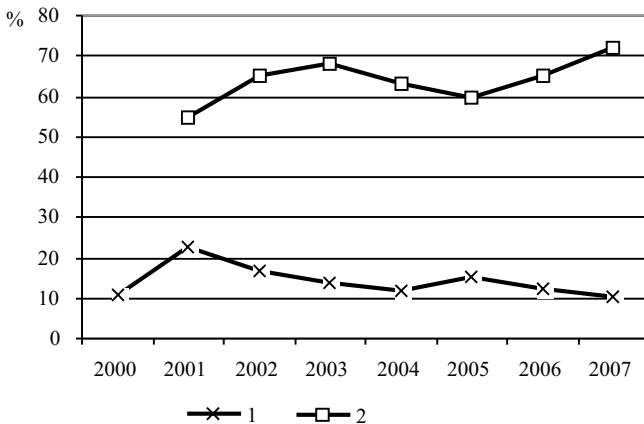

Рис. 4.10 Співвідношення інвестицій в основний капітал за рахунок позичкових ресурсів та довгострокових кредитів компаній (1); інвестицій в основний капітал за рахунок власних коштів підприємств та прибутків прибуткових підприємств (2) у 2000-2007 рр., %

Таким чином, стабільно високе зростання обсягів грошової пропозиції та зростання частки зовнішнього кредитування банківського сектору економіки, які спостерігалися у 2006-2007 рр. та спричинювали підвищення ризиків стабільності платіжного балансу України, не сприяли активізації спрямування банківських кредитів на інвестиційні процеси.

Як позитивний процес слід відзначити посилення інвестиційного спрямування отримуваних підприємствами прибутків (див. рис. 4.10, лінія 2). У 2005-2007 рр. інвестиції в основний капітал за рахунок власних коштів підприємств і організацій збільшилися з 59,9 % до 72,3 % прибутків, отриманих прибутковими підприємствами. Це засвідчує **загальне поширення усвідомлення суб'єктами господарювання необхідності посилення інвестування у власний розвиток з огляду на зростання конкурентного тиску та низки перспективних структурних викликів** (насамперед стійкого подорожчання енергетичних ресурсів). Є підстави очікувати, що створення умов, сприятливих для отримання суб'єктами господарювання належного рівня прибутку, має стати позитивним чинником для зміцнення інвестиційної активності в Україні.

Об'єктивними індикаторами, що дозволяють оцінити сприятливість національної економічної системи до збалансованого галузевого розвитку поза впливом чинника доступності фінансових ресурсів, є динаміка та структура припливу в країну **прямих іноземних інвестицій (ПІІ)**. Як засвідчив досвід низки постсоціалістичних країн, іноземні інвестиції можуть стати дієвим важелем структурної перебудови економіки.

Обсяги ПІІ, що надходять до України, протягом тривалого часу залишалися низькими, їх структура є неефективною. Частка ПІІ в загальних капіталовкладеннях поступово зростала в період економічного спаду та стабілізувалася після відновлення економічного зростання у середньому на рівні 11-13 % (рис. 4.11.). Помітні зміни в цій пропорції, що спостерігалися у 2005 р. та певною мірою у 2006-2007 рр., пов'язані насамперед з активізацією приватизаційних процесів та низкою великих придбань іноземними інвесторами часток в українських банках.

При цьому галузева структура ПІІ в Україну позначається значною диференціацією. Із загального обсягу нагромаджених в Україні за 1994-2007 рр. інвестицій понад 60 % ПІІ було зосереджено в п'яти галузях - харчовій промисловості, внутрішній торгівлі, машинобудуванні, фінансовій діяльності та паливній промисловості. Така структура сформувалася на основі галузевих уподобань іноземних інвесторів у період трансформаційної кризи. Натомість аналіз структури щорічного припливу ПІІ в період економічного зростання дозволяє визначити дещо інші пріоритети іноземних інвесторів, серед яких перші місця упевнено посідають вкладення у внутрішню торгівлю та фінансову діяльність.

Як показано на рис. 4.12., протягом зазначеного періоду сформувалася стійка тенденція до збільшення у структурі ПІІ в Україну частки видів економічної діяльності фінансово-торговельної сфери (фінансова діяльність, операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям, торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку)

та будівництва. Сукупно ПІІ у ці види діяльності сягнули понад половину ПІІ в Україні. Водночас привабливість промисловості стабільно знижувалася за винятком 2005 р., що було пов'язано з продажем ВАТ «Криворіжсталь».

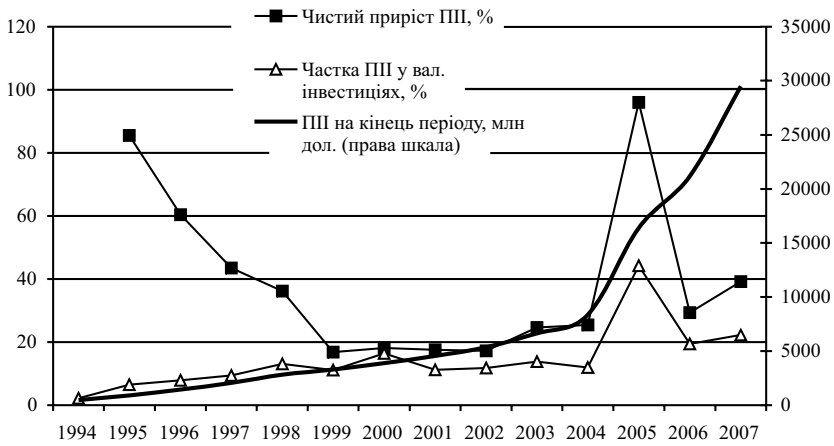

Рис. 4.11. Динаміка прямих іноземних інвестицій та темпів їх приросту у 1994-2007 рр.

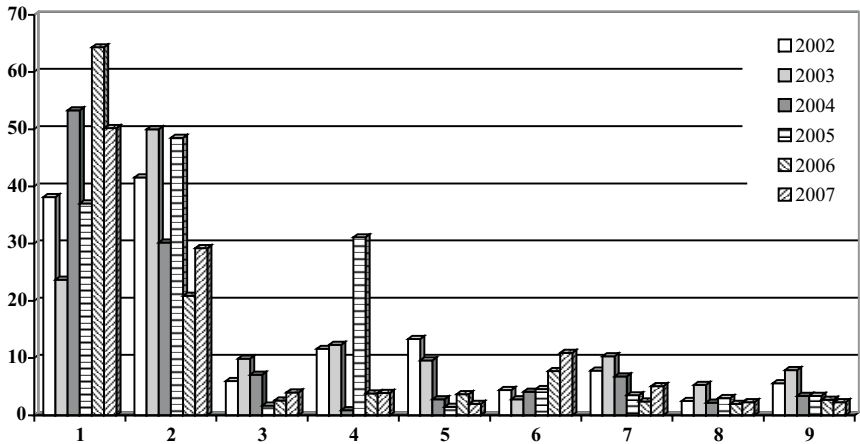

Рис. 4.12. Структура ПІІ в Україну за основними видами економічної діяльності у 2002-2007 рр., %*: 1 - фінансова діяльність, операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям, торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку; 2 - Промисловість в цілому, в т.ч.: 3 - виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів; 4 - металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів; 5 - машинобудування; 6 - будівництво; 7 - діяльність транспорту та зв'язку; 8 - сільське господарство, мисливство та лісове господарство; 9 - інші

*Розрахунки здійснено за даними Держкомстату з вирахуванням інвестицій, не розподілених за видами економічної діяльності

У 2007 р. структура іноземного інвестування в Україну дещо поліпшилася на користь галузей реального сектору економіки. Так, якщо частка ПІІ, що надійшли у 2006 р. у промисловість, складала 20,9 %, то у 2007 р. вона сягнула 29,4 %. Частка посередницьких секторів (торгівля, фінансові послуги та операції з нерухомістю) зменшилася за цей період з 64,3 % до 50,5 %. Проте збільшення частки промисловості в ПІІ у 2007 р. відбулося насамперед за рахунок припливу коштів іноземних інвесторів у добувну промисловість - її частка збільшилася з 8,6 % до 31,0 % усіх ПІІ у промисловість. Вплив ПІІ на поліпшення технологічної структури залишався відносно незначним: частка інвестицій в машинобудування зменшилася з 3,7 % у 2006 р. до 1,2 % у 2007 р.

Таким чином, незважаючи на постійне офіційне декларування пріоритетності політики забезпечення сприятливих умов для розвитку підприємств з іноземними інвестиціями, потенціал останніх практично не вдалося використати для усунення успадкованих Україною галузевих диспропорцій. ПІІ, незважаючи навіть на надання іноземним інвесторам в 90-х роках ХХ ст. додаткових пільг, не стали вагомим чинником оздоровлення економіки і не відіграють належної ролі в трансформації економічної системи держави. Вони природно спрямовуються до галузей з високим рівнем рентабельності безвідносно до визначених державою стратегічних пріоритетів. У другій половині 90-х років широкого розмаху набуло зловживання наданими пільгами, використання статусу підприємств з ПІІ для ввезення та реалізації на території України товарів без сплати акцизних та митних платежів, проходження процедур сертифікації якості та відповідності. В той час як недостатність обсягу ПІІ в українську економіку мала покриватися максимально ефективним використанням інвестицій, які надходять, для досягнення стратегічних завдань економічного розвитку та структурної перебудови економіки, насправді **відбулася фактична втрата державою важелів регулювання припливу та спрямування іноземних інвестицій в Україну.**

Зазначені структурні уподобання іноземних інвесторів свідчать про орієнтованість більшої частини ПІІ на формування в Україні сприятливого простору для збуту товарів іноземного виробництва через побудову відповідних торговельних мереж, на забезпечення стабільного фінансового забезпечення діяльності на українських теренах іноземних компаній та підприємств з ПІІ через створення мережі відповідних фінансових установ.

Світовий досвід свідчить, що вагомим чинником залучення іноземного капіталу може стати надання йому певних преференційних умов на території окремих регіонів у вигляді спеціальних економічних, митних зон та запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності. На території України створено 11 спеціальних економічних зон (СЕЗ) та запроваджено режим територій пріоритетного розвитку (ТПР) на територіях дев'яти регіонів. Результати діяльності СЕЗ та ТПР далеко не однозначні. Сподівання, що за допомогою цих інструментів буде активізовано іноземні інвестиції у «точці зростання» (сфера високотехнологічного та інтелектуального виробництва), не виправдалися. Низка СЕЗ та ТПР так і не розпочали свою

роботу. Проте й успішні СЕЗ та ТПР в Україні спрямовували свою діяльність переважно на розвиток підприємств старого технологічного укладу, посилення експлуатації природних та людських ресурсів країни чи її геостратегічного положення. Значним був рівень зловживань пільговими режимами спеціальних територій для безмитного ввезення на територію України імпортованої продукції споживчого призначення. Це обумовило прийняття у березні 2005 р. рішення про скасування всього комплексу податкових пільг, наданих у СЕЗ і ТПР України.

Проте відмова від такого інструменту заохочення інвестиційної діяльності, особливо на депресивних територіях, видається передчасною. А вже створення спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку стало важливим чинником розвитку низки регіонів України, зокрема на західному прикордонні (СЕЗ «Закарпаття», «Курортполіс Трускавець», «Яворів» та ТПР в Закарпатській і Волинській областях). Сприятливий режим інвестиційної діяльності на цих територіях дозволив депресивним регіонам досягти високої динаміки економічних показників. Зокрема приріст обсягів промислової продукції у Закарпатській і Волинській областях у 2003 р. становив відповідно 44,3 % та 22,2 %, у 2004 р. - 27,4 % та 22,5 %. Організація роботи підприємств обробної промисловості сприяла створенню привабливих робочих місць, відповідно послаблюючи напруження на регіональних ринках праці та збільшуючи доходи населення.

У 2004 р. ефективність СЕЗ та ТПР дещо зросла. Так, за наданими Міністерством економіки України даними, з 2,1 млрд дол. інвестицій у ці території 700 млн (або 33 % усієї суми на 6 років практичної діяльності) було вкладено саме у 2004 р. 64 % усіх податкових надходжень від СЕЗ та ТПР також надійшло за один лише 2004 р. За цей самий рік СЕЗ та ТПР реалізували продукції на 20,2 млрд грн, що становить 44,5 % реалізації за весь період їх існування. Таким чином, у 2004 р. рівень „податкової віддачі” інвестпроектів значно підвищився.

Зміна податкових та митних умов реалізації інвестиційних проектів у СЕЗ та ТПР повністю зруйнувала розрахунки фінансової спроможності та конкурентоспроможності цих проектів, погіршивши інвестиційний клімат на цих територіях та зіпсувавши імідж української влади як надійного партнера. Скасування пільг для СЕЗ і ТПР створило правову колізію, пов'язану з порушенням державою власних зобов'язань щодо забезпечення відповідного податкового та митного режиму для інвесторів. Незважаючи на те, що в період після скасування пільг на найвищому рівні неодноразово висловлювалися наміри відновити сприятливі умови для добросовісних інвесторів або принаймні компенсувати їх витрати, насправді зрушень у цьому напрямі практично не відбулося. Зокрема Указ Президента України від 28 жовтня 2005 р. «Про заходи щодо поліпшення інвестиційного клімату» передбачав запровадження «компенсаційних механізмів для сумлінних інвесторів СЕЗ». На цих підставах у листопаді того ж року відповідно до постанови Кабінету Міністрів було поновлено митні пільги, проте для кількох компаній. Положення про відновлення пільгових режимів інвесторам на оновлених, контр-

ольованих державою засадах містилося в урядовому проекті Державного бюджету України на 2007 р., проте в процесі політичних узгоджень було звідти вилучено.

Як наслідок протягом 2005-2006 рр. 12 суб'єктів господарювання СЕЗ і ТПР позивали до суду з приводу скасування податкових пільг та спеціального митного режиму. З них за 8 зверненнями позовні вимоги було задоволено, за 3 - відхилено, 1 перебувало на розгляді²⁵⁹. Якщо станом на 31.03.2005 р. у СЕЗ і ТПР було затверджено 742 інвестиційні проекти, на 01.01.2007 р. їх залишилося 449²⁶⁰.

Викладене вище дає підстави для висновку про те, що **розвиток національного капіталу відбувається в Україні надто повільно та знає певних деформацій**. І це при тому, що саме національний капітал є **невід'ємною та системоутворювальною складовою ринкової економічної системи**, базою для діяльності приватних суб'єктів економічних стратегій, перетворення їх на активних суб'єктів здійснення власної стратегії розвитку.

З нашої точки зору, основна методологічна помилка, допущена при формуванні політики ринкових перетворень в Україні, полягає в тім, що під терміном «*капітал*» спрощено розумілася певна сума грошей або сукупність машин та устаткування. Проте насправді капітал є складною системою економічних стосунків. За класичним визначенням капітал - це частина національного багатства, яка приводить *в дію* засоби виробництва й існує *в обігу* та за рахунок обігу. Отже, саме обіг за посередництвом містких ринків і розвиненої грошово-фінансової системи є найпершою необхідністю для ефективного функціонування капіталу. Показані вище суттєві деформації цієї системи, що зрештою призвели до суперечностей у взаємодії позичкового, торговельного та виробничого капіталів на еквівалентній основі, спричинили гальмування процесу становлення в Україні дієздатного національного капіталу.

Головним політико-економічним змістом початкового етапу трансформаційних процесів були перерозподіл та ідентифікація суб'єктів і об'єктів прав власності, які визначали особливості нової політико-економічної структури українського суспільства. Після встановлення відносно стабільної нової інституційної системи на передній план висувається проблема *реалізації* права власності. Вона полягає у наявності можливостей для ведення приватними суб'єктами господарювання ефективного конкурентоспроможного, орієнтованого на стратегічний розвиток бізнесу у прогнозованому, стабільному, сприятливому конкурентному середовищі. **Отже, на сучасному етапі виникає та набуває поширення досить потужний політико-економічний інтерес широких ділових кіл до забезпечення безпечних та сприятливих умов для здійснення бізнесу на території України.**

²⁵⁹Попередній звіт про виконану роботу Тимчасової слідчої комісії [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua>

²⁶⁰Там само.

4.2.2. Проблеми створення передумов для інноваційного розвитку в Україні

Формування інноваційної моделі розвитку є одним з основних пріоритетів соціально-економічної стратегії держави протягом багатьох років. Понад 20 суттєвих нормативних актів, у т. ч. 15 Законів України, певним чином регулюють питання інноваційної діяльності в Україні. Закон України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» № 1977, ухвалений Верховною Радою України ще 13 грудня 1991 р. як перший нормативний акт такого роду на теренах СНД, закладає основи державної політики в науково-технологічній сфері, визначає її основні завдання, механізми формування та реалізації. У 1993 р. було прийнято низку законів, спрямованих на охорону інтелектуальної власності, що відкривали шлях до формування ринку інновацій та участі України у міжнародному трансфері технологій. Важливе значення мали також закони «Про науково-технічну інформацію» (1993 р.) та «Про наукову і науково-технічну експертизу» (1995 р.), причому останній був визнаний еталонним для держав-учасниць СНД.

Базовий Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність», що визначає основні напрями державної політики в цій сфері і правове поле діяльності владних структур, був ухвалений 1 грудня 1998 р. Його положення набули розвитку в наступному знаковому нормативному акті - Законі України «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 р. У ньому акцент на суто науково-технічній сфері, якою законодавство обмежувалося досі, змістився до методології проектного управління інноваційними процесами. Головною метою державної інноваційної політики Закон визначив створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних, енерго- та ресурсоощадних технологій, виробництва та реалізації нових видів конкурентоспроможної продукції. Закон визначав правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні, встановлював форми стимулювання державою інноваційних процесів і був спрямований на підтримку інноваційної моделі розвитку економіки України інноваційним шляхом.

Стратегічні завдання переходу до інноваційно орієнтованого зростання були поставлені, зокрема, в прийнятій 13 липня 1999 р. Концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку України, в Посланні Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір: концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки». Пріоритетність інноваційного розвитку набула подальшого поширення у Стратегії економічного і соціального розвитку України на 2004-2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції», Посланні Президента України В. Ющенка до Верховної Ради України, оприлюдненому у 2006 р., програмах діяльності урядів, інших документах.

На подолання кризи в науково-технологічній сфері було спрямовано Указ Президента України від 20 серпня 2001 р. № 640 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 3 липня 2001 року «Про невідкладні заходи щодо виводу з кризового стану науково-технологічної сфери України і створення реальних умов для переходу економіки на інноваційну модель розвитку», Указ № 606 від 1 липня 2006 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 квітня 2006 року «Про стан науково-технологічної сфери та заходи щодо забезпечення інноваційного розвитку України».

Пріоритет формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку висуває на передній план проблему максимальної ефективності прямих бюджетних видатків на науково-технічний розвиток та інвестицій в інноваційні процеси, а також непрямих стимулів інноваційного розвитку. Така ефективність може бути забезпечена лише за сприйнятливості суб'єктів господарювання до заходів державної інноваційної політики, формування мультиплікативного ефекту державних видатків для інноваційних процесів у економіці в цілому.

Як доводить світовий досвід, досить поширеним і дієвим засобом підтримання наукової та інноваційної діяльності є надання податкових чи інших пільг виконавцям робіт, визнаних інноваційними. Кошти, що залишаються у них внаслідок цього, фактично є коштами державного бюджету, які цільовим призначенням залишаються в розпорядженні зазначених суб'єктів. Подібну систему пільгового стимулювання було запроваджено Законом України „Про інноваційну діяльність”, згідно з яким суб'єкти господарювання всіх форм власності, які реалізують в Україні інноваційні проекти, і підприємства всіх форм власності, що мають статус інноваційних, мали отримувати пільги щодо податку на прибуток, ПДВ, плати за землю, імпортного мита та здійснювати прискорену амортизацію основних фондів.

Проте Закон так і не набрав чинності в повному обсязі. З фіскальних міркувань одразу після його прийняття законами України про Державний бюджет 2003, а потім - 2004 р. та 2005 р., було призупинено положення щодо надання податкових та митних пільг для інноваційних підприємств. В рамках перегляду держбюджету у березні 2005 р. відповідні статті Закону було повністю скасовано. За відсутності фінансового підґрунтя не було реалізовано на практиці й положення Закону щодо формування організаційної системи управління інноваційними процесами, зокрема щодо створення уповноважених державних та регіональних установ.

Безперечно, протягом понад десяти років економічних трансформацій, здійснюваних вельми непослідовно та протягом надто тривалого часу, годі було очікувати активізації інноваційної діяльності. Системний та інституційний злами не сприяли створенню належних для цього умов. Тому висновок щодо неефективності державної інноваційної політики в попередні роки, який досить часто робиться на підставі сучасного занепаду інноваційної діяльності, не можна вважати однозначно коректним. **Дійсним показником ефективності державної інноваційної політики, в тому числі й в інноваційній сфері, має стати створення за підсумками попе-**

редніх років економічних реформ *передумов* для органічного переходу до інноваційної моделі розвитку. Оскільки інноваційна модель зростання є об'єктивно наступною стадією трансформаційного процесу, саме це зрештою має визначити, наскільки адекватною та ефективною була політика реформ і чи виконала вона поставлені стратегічні завдання.

Досі, на жаль, ефективність інноваційної політики в Україні була вкрай низькою, про що свідчить низхідна динаміка інноваційної діяльності (рис. 4.13.). Статистичні дані про впровадження інновацій в промисловості засвідчують практично невинне зменшення частки підприємств, які впроваджують інновації. Питома вага інноваційно активних підприємств зменшилася у 1994-2006 роках у 2,7 разу.

Рис. 4.13. Динаміка інноваційної активності промислових підприємств

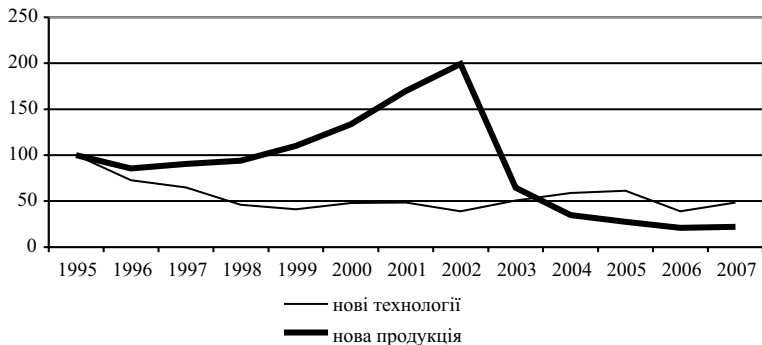

Рис. 4.14. Впровадження нових технологічних процесів та освоєння нових видів продукції на промислових підприємствах, 1995=100 %

Звертає на себе увагу те, що зниження інноваційної активності відбувалося і в період економічного зростання. Певне збільшення частки інновацій-

них підприємств у 2000-2001 рр., що супроводжувалося швидким зростанням освоєння нових видів продукції (рис. 4.14.), є ознакою використання виробничих заділів, недовикористаних у попередні роки через кризові явища в українській економіці. Наступне зниження свідчить про те, що в Україні так і не було відновлено дієві ланцюги, які б забезпечили зв'язок науки, технологій та виробництва, підживлюючи провадження інновацій.

Різке зменшення кількості освоєних видів продукції з 2003 р. пов'язане з переходом до обліку лише інноваційних видів нової продукції. Низхідна динаміка цього показника є досить показовою, оскільки доводить неможливість збільшення випуску дійсно інноваційної продукції без належного впровадження технологічних інновацій у виробництво.

У 2006-2007 рр. частка інноваційних підприємств поступово збільшилася, що корелює з відновленням динамічного зростання інвестицій. У 2007 р. обсяг фінансування технологічних інновацій збільшився щодо попереднього року в 1,7 разу. Це збільшення має вигляд зростання впровадження нових технологічних процесів на 24 %, проте без помітного збільшення освоєння інноваційної продукції. Хоча обсяги її реалізації зросли на 30 %, кількість інноваційних видів продукції збільшилась лише на 5 %. Відтак очевидним є розвиток тенденції до посилення диференціації між підприємствами, що здійснюють чи не здійснюють інноваційну діяльність при загальному низькому рівні останньої.

Звертає на себе увагу позитивне явище активного зростання інноваційної діяльності в машинобудуванні. Адже, як відомо, саме ця галузь традиційно розглядається як основне джерело інноваційної продукції, саме в ній створюються матеріальні передумови для реалізації базових інновацій. Частка інноваційно активних підприємств у машинобудуванні в 2007 р. зросла на 2,1 в.п. - до 23,3 %. Загалом частка машинобудування у структурі реалізованої інноваційної продукції збільшилася до 33,3 % (на 4,9 в.п. порівняно з 2006 р.). Водночас у 2007 р. порівняно з 2006 р. на 10,7 в.п. - до 24,0 % зменшилася частка машинобудування у структурі інноваційних витрат²⁶¹, що викликає певні сумніви щодо можливості підтримання належної інноваційної динаміки цієї галузі надалі.

Економічний розвиток, який не спирається на достатньо активні інноваційні процеси, має вузькі межі й практично неспроможний підтримувати конкурентоспроможність вітчизняних підприємств протягом тривалого часу.

Різке скорочення кількості впроваджених нових технологічних процесів у другій половині 90-х рр. (порівняно з 1991 р. кількість впроваджених нових технологічних процесів скоротилась на понад 80 %) та подальша незмінність цього показника настановує на важливий висновок щодо **вичерпання наукового заділу, що не поповнювався через занепад фундаментальних і прикладних досліджень.**

²⁶¹Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку / За заг ред. Ю. Г.Рубана.- К.: НІСД, 2008.- С.338.

Стрімкий розвиток науково-технічного прогресу постійно видозмінює вимоги щодо інноваційних технологій, і відставання розвитку наукової сфери обумовлює неспроможність задовольняти ці вимоги.

Варто зазначити, що, за підрахунками фахівців, для досягнення рівня інтенсивного споживання інновацій народним господарством співвідношення між витратами трьох головних стадій життєвого циклу продукту (фундаментальні дослідження - конструкторсько-технологічні розробки, створення дослідного зразка - промислове освоєння) має становити 1:10:100. Це означає, що витрати на реалізацію одного інноваційного проекту у середньому в 100 разів вищі, ніж витрати на одержання необхідних для нього результатів фундаментальних досліджень²⁶². Тому однією з головних причин зволікання з переходом до інтенсивної форми інноваційного розвитку та розпорошення фінансових, кадрових та матеріальних ресурсів в інноваційній сфері слід, нашу думку, вважати саме брак в національній економіці фінансових ресурсів розвитку.

За роки реформ в Україні відбулося різке скорочення частки ВВП, що витрачається на НДДКР. Найоптимістичніші розрахунки доводять, що на початку XXI ст. рівень НДДКР в Україні впритул наблизився до рівня видатків у СРСР початку 50-х років XX ст.²⁶³. Особливо загрозливо такий рівень науково-технічної діяльності виглядає на тлі стратегічних цілей інтеграції України з Європейським Союзом, який приділяє значну увагу реалізації Лісабонської стратегії 2000 року, спрямованої на скорочення відставання від США в науково-технічній сфері.

Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку України, ухвалена Верховною Радою України в 1999 р., передбачала довести мінімальний обсяг бюджетних асигнувань на науку у 2000 р. до 1,7 % ВВП, у 2003 р. - до 2,5 %. Фактично рівень фінансування науки в Україні до 2005 р. складав 0,3-0,4 % ВВП. У 2000-2002 рр., коли потреба створення передумов для переходу до інноваційної моделі розвитку вже перейшла у стадію предметного обговорення та навіть була зафіксована в низці офіційних документів, частка бюджетного фінансування української науки у ВВП була найнижчою за останнє десятиріччя. Згідно з тогочасними висновками Кабінету Міністрів України щорічні фактичні потреби на здійснення науково-технічної та інноваційної діяльності задовольнялися не більш ніж на 16 %. Це загрожувало втратою для України можливостей в подальшому розвивати та реформувати свою економіку на сучасній науково-технологічній та інноваційній основі.

Руйнування державної складової системи науково-технічної та інноваційної діяльності відбувалося за край повільного становлення недержавних структур організаційного та фінансового забезпечення інноваційної

²⁶² *Перспективи інноваційного розвитку України* / Жаліло Я.А., Базилюк Я.Б., Гриневич О.С. та ін.) / Перспективи інноваційного розвитку України: зб. наук. ст.- К.: Альпрес, 2002.- С. 54.

²⁶³ Там само.- С. 31.

діяльності. Не здійснювалося становлення адекватної ринкової моделі господарювання національної інноваційної системи, яка включає мережі венчурного фінансування наукових розробок, науково-технічні центри великих корпорацій, технопарки, технополіси, бізнес-інкубатори тощо.

Нечисленні українські технопарки (їх було створено 17, проте, як зазначалося, не всі розпочали практичну роботу) забезпечили впровадження високотехнологічних розробок у виробництво і стали свідченням можливості перетворити науково-технологічні розробки на об'єкти економічних відносин та отримати від цього економічний зиск²⁶⁴. Проте в загальноекономічному масштабі роль технопарків залишається вкрай незначною. Поширення ефекту від їх інноваційної діяльності відбувається вельми повільно. Через це в цілому, за розрахунками науковців, станом на 2004 р. майже 70 % коштів на науково-технічні розробки припадало в Україні на IV, і тільки 23 % - на V технологічний уклад; 60 % інноваційних витрат - на IV технологічний уклад, 30 % - III, а на V - лише 8,6 %²⁶⁵. Таким чином, негативні процеси в загальній структурі виробництва поширюються на деградацію технологічної структури діючих підприємств.

Негативні тенденції у науковій сфері підкріплюються недосконалістю інституційного середовища й патентно-ліцензійної сфери. Тривалість та дорожняча патентної процедури разом з дефіцитом коштів, що їх суб'єкти інноваційної діяльності спроможні виділити на її фінансування, обумовлюють слабкість захисту інтелектуальних прав на інновації. Спостерігається чітка тенденція спрямування патентно-ліцензійної діяльності в Україні на захоплення споживчого ринку, в той час як сектори, які мають складати основу інноваційного розвитку, практично не охоплені цими відносинами²⁶⁶.

Отже, досить тривалий час політичне декларування інноваційних пріоритетів не викликало належної зворотної реакції з боку суб'єктів реальної економіки, що зрештою призводило до недовісти відповідної державної політики. В даному контексті слід зауважити, що навіть найдосконаліші засоби державної підтримки інноваційної діяльності виявлятимуть свою неефективність у разі збереження в країні макроекономічного середовища, несприятливого для розвитку і поширення інновацій.

Причиною зазначених негативних тенденцій є те, що переважна більшість суб'єктів господарювання в Україні не схильні розглядати інноваційну діяльність як основний засіб здобуття конкурентних переваг у сучасній конкурентній економіці. Досить показовою в цьому є відсутність кореляції між динамікою інвестицій (які з 1998 р. характеризуються висхідними по-

²⁶⁴Проблеми та пріоритети формування інноваційної моделі розвитку економіки України / [Жаліло Я. А., Архієреєв С. І., Базилук Я. Б. та ін.] - К.: НІСД, 2006.- 120 с.

²⁶⁵Інноваційний розвиток в Україні: наявний потенціал і ключові проблеми його реалізації // Національна безпека і оборона. - 2004. - № 7. - С. 10.

²⁶⁶Перспективи інноваційного розвитку України / [Жаліло Я.А., Базилук Я.Б., Гриневич О.С. та ін.] / Перспективи інноваційного розвитку України: зб. наук. ст.- К.: Альтерпрес, 2002. - С. 44.

казниками) та інноваційними процесами в економіці. Отже, інвестиції здебільшого спрямовуються на екстенсивний розвиток підприємств, відтак, інвестори вбачають можливість отримання максимальної віддачі на вкладений капітал за теперішніх умов саме в екстенсивній моделі зростання. Як було зазначено вище, інноваційна діяльність в Україні здебільшого забезпечується за рахунок освоєння нової продукції за досить повільного освоєння нових технологій. Відтак нова продукція освоюється здебільшого у спосіб інтенсивнішого використання наявного обладнання і технологій, що й пояснює обмеженість потенціалу її зростання.

Фундаментальні причини низької ефективності державної політики в інноваційній сфері слід шукати в особливостях економічної ситуації, яка складається в Україні.

Хронічне невиконання нормативних актів щодо активізації науково-технічної та інноваційної діяльності свідчить про наявність певних об'єктивних системних перешкод, без подолання чи принаймні врахування яких досягти ефективності інноваційної політики неможливо. Зазначені перешкоди призводять до руйнування цілісності інноваційного процесу з наступним уповільненням розвитку та занепадом його складових.

Насамперед за таких умов потерпає елемент *впровадження* нововведень (попит на інновації), який, власне, і перетворює науково-технічний продукт на інновацію як таку. Відтак втрачається економічний ефект і від вкладень у фундаментальні й прикладні дослідження.

З точки зору дослідників, **сприйнятливість підприємства до інновації визначається:**

- технологічною специфікою підприємства (ступенем інтегрованості технологічного процесу і можливістю його вдосконалення);
- ємністю ринку і перспективами продукту;
- фінансовим становищем підприємства;
- технологічними можливостями підприємства (наявністю технологічної бази для інновації);
- ринковою стратегією підприємства;
- суб'єктивними чинниками (підприємливість та гнучкість керівництва);
- віком підприємства²⁶⁷.

Як видно з наведеного переліку, сприятливе інноваційне середовище для підприємства складається з належних внутрішньої мотивації, стану ринку, фінансових чинників. Відтак системними причинами слабкої динаміки інноваційних процесів в Україні є такі.

1. Слабка мотивація до інноваційної діяльності:

- можливість здобуття конкурентних переваг за рахунок традиційних економічних переваг: низької вартості ресурсів, у т.ч. праці, без капіталовкладень в інноваційні процеси і технології;

²⁶⁷ Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін / Ю. М. Бажал. - К.: Заповіт, 1996. - С. 129-130.

- можливість здобуття конкурентних переваг за рахунок позаекономічних чинників: отримання преференцій, «оптимізації» оподаткування, недобросовісної конкуренції, недотримання норм і правил (у т.ч. прямого невиконання контрактних зобов'язань);

- слабкий конкурентний тиск внаслідок сегментації ринків, захищеності ринків чи інших бар'єрів входження на ринок;

- недостатній рівень національних стандартів або слабкий контроль над їх дотриманням, що не створювало зовнішньої мотивації до підвищення якості в умовах недостатнього конкурентного тиску;

- відсутність у компаній інформації щодо наявних інноваційних технологій і організаційних форм, некваліфікований менеджмент підприємства щодо пошуку і впровадження інновацій;

- недостатня дієвість стимулів державної інноваційної політики, що могли б, принаймні частково, компенсувати вплив вищенаведених чинників.

2. Неприятливе становище на ринку:

- сегментований попит і наявність на внутрішньому ринку значного попиту на неінноваційну, проте дешеву, продукцію, викликаного загальним низьким рівнем доходів;

- можливість конкурувати з неінноваційною продукцією на деяких зовнішніх ринках (країни третього, четвертого світу, деякі з ринків СНД тощо);

- слабкий попит на інноваційну продукцію (через економічні, технологічні причини, некваліфікованість споживачів, нерозвиненість інфраструктури тощо);

- недостатня пропозиція технологій та високотехнологічного обладнання на внутрішньому ринку;

- важкодоступність якісної сировини та комплектуючих для інноваційної продукції (ефект «самовідтворення» низькотехнологічних галузей);

- неінноваційна структура ринку праці (брак кадрів потрібної кваліфікації).

3. Дефіцит фінансових ресурсів:

- низький рівень прибутковості більшої частини підприємств та брак власних ресурсів для фінансування інноваційних проектів;

- складність залучення підприємствами кредитних ресурсів через їх високу вартість;

- недостатнє державне фінансування НДДКР;

- відсутність регуляторних компенсаторів підвищеної ризиковості інноваційних проектів.

Як бачимо, за цими напрямками в Україні тривалий час існували й досі зберігаються негативні стимули для інноваційної діяльності, що й спричинили деформації стратегій більшості суб'єктів господарювання, применшивши в них складову інноваційного розвитку.

Стикаючись зі скороченням попиту на свою застарілу продукцію та відповідно втрачаючи власну конкурентоспроможність, підприємства зацікавлені в здійсненні інновацій. Проте через застарілість основних фондів вони

фізично неспроможні до запровадження радикальних інноваційних змін, а через дефіцит фінансових ресурсів не в змозі здійснити необхідну технологічну перебудову. Якщо у «стандартній» ринковій економіці інноваційна діяльність є наслідком пошуку прибутковіших сфер використання капіталу за умов зниження середньої норми прибутку²⁶⁸, то в умовах розриву виробничого та фінансового капіталів, гострого дефіциту інвестиційних ресурсів, за недосконалості ринкового механізму ціноутворення, фондового, товарного, кредитного, грошового та валютного ринків та ринку цінних паперів механізм ринкового стимулювання інновацій не спрацює. Інновації так і не стають належним засобом підвищення конкурентоспроможності.

Як буде зазначено в наступному розділі, посилення вимогливості споживачів на внутрішньому ринку, зростання вартості енергетичних ресурсів, звуження можливостей здобуття конкурентних переваг поза межами відкритих ринкових взаємовідносин дедалі більше посилює «попит на інновації» у суспільстві в цілому та загалі суб'єктів господарюванні зокрема, створюючи сприятливі умови для посилення ваги інноваційних орієнтирів у стратегії останніх. Вичерпання останніми роками чинників екстенсивного економічного розвитку, яке стало особливо очевидним внаслідок щорічного підвищення вартості імпортованих Україною енергоносіїв, перетворює запровадження в Україні інвестиційно-інноваційної моделі економічного зростання та відповідних чинників, що спонукають суб'єктів господарювання до прискорення опанування інноваційними чинниками конкурентної боротьби, з політичної мети на об'єктивну необхідність.

4.2.3. Забезпечення дієздатності суб'єктів господарювання

Як було засвідчено в попередніх параграфах, ключовою перешкодою формування та реалізації в Україні дієздатної економічної стратегії держави є суперечність між об'єктивним викликами, що формують для суб'єктів господарювання процеси економічної трансформації та відповідні важелі державної економічної політики, і здатністю цих суб'єктів формувати адекватні стратегії власного розвитку. Проте адекватне функціонування системи ринкових регуляторів можливе лише за умови здатності приватних економічних суб'єктів розробляти та здійснювати власні ефективні економічні стратегії.

Поширення ринкових принципів організації економіки під час трансформаційних процесів в Україні об'єктивно призвело до позбавлення держави «природної монополії» на ухвалення рішень, яку вона мала період за часів адміністративно-командної системи. Проте процес набуття економічними суб'єктами реальної свободи у розпорядженні ресурсами в Україні суттєво випереджав формування інституційних механізмів ре-

²⁶⁸ *Меньшиков С.М.* Длинные волны в экономике / С. М. Меньшиков, Л. А. Клименко. - М.: Междунар. отнош., 1989.- С. 181.

гулювання розподілу та перерозподілу сукупного продукту, а консолідація нової економічної еліти набагато випередила становлення складових правового та громадянського суспільства. Таким чином, при тому, що демонтаж командно-адміністративної системи призвів до відходу держави від безпосереднього управління економікою, становлення належних ринкових і нормативно-правових та інституційних регуляторів відбувалося украй повільно.

Низька ефективність економічної стратегії держави, структурні деформації середовища ринкової координації, значні дисбаланси розвитку національної економіки справили суттєвий негативний вплив на стратегії суб'єктів господарської діяльності. Це призвело до погіршення становища підприємств, передусім реального сектору економіки, стало на заваді створенню нових ефективних приватних власників.

Фактичне усунення держави від стратегічного управління економікою на перших етапах економічної трансформації утворило «організаційний вакуум», що призвів до нагромадження трансакційних перешкод для діяльності суб'єктів господарювання. Але через нерозвиненість інституційного середовища очікуване усунення цих перешкод за рахунок автономної дії ринкових механізмів не відбулось. Внаслідок цього **представники українського бізнесу, прагнучи зберегти власні капітали, змушені були перебрати на себе завдання стратегічного управління та регулювання, в тому числі загальнодержавного рівня, роблячи це, зрозуміло, відповідно до власних корпоративних інтересів.**

Оскільки ринкові регулятори перебували на стадії становлення, виконання даних функцій вимагало втручання бізнесу у суто політичну сферу через безпосередню чи опосередковану участь в ухваленні рішень у сфері економічної політики. Частина підприємств таке становище спонукало звернутися до «зрощування» з владними структурами та одержання «ренти» у вигляді пільг, преференцій чи послаблень у дотриманні нормативно-правових вимог. Це призвело до посиленого тиску групових інтересів на державну політику, що суттєво зменшило її дієвість та збалансованість, посилило фрагментарність завдань економічної стратегії. Як констатував головний економіст Всесвітнього банку Ніколас Стерн, реформатори «були переконані, що поява приватного сектору обумовить зростання попиту на якісні інституційні реформи. Але вони помилялися. В умовах зруйнованої соціально-економічної системи, щоб вижити, приватний сектор пристосовуватиметься до оточуючого середовища. Немає жодної впевненості в тому, що з'явиться стимул розвивати ефективне корпоративне управління чи просувати конкуренцію»²⁶⁹.

Підприємці, не маючи нормативно-правових інструментів вирішення накопичених проблем, були змушені застосовувати антиконкурентні дії,

²⁶⁹Хиршлер Р. Десять лет трансформации. Главный экономист Всемирного банка Николас Стерн о событиях исторического десятилетия / Р. Хиршлер // Трансформация. 2000. № 5. С.1.

«проникати» у владні структури, реалізуючи свої вузькокланові інтереси. При цьому найбільш значуща частина взаємовідносин бізнесу з державою перемістилася у вузький соціальний простір, вільний від офіційних інституційних обмежень, центральне місце в якому посіли неформальні зв'язки на високому та найвищому рівні. Бізнес вважав за доцільне вкладати ресурси не в розвиток громадянського суспільства, а в отримання потрібних рішень за рахунок непрозорого лобізму, або й прямої корупції²⁷⁰.

Організаційний вакуум став сприятливим середовищем для поширення тінювих, корупційно-кримінальних псевдоринкових стосунків та різних форм «захоплення держави», тобто встановлення бізнесовими структурами на вищих рівнях влади тінювого контролю за прийняттям рішень на користь свого бізнесу, та «захоплення бізнесу», тобто набуття представниками органів влади різних рівнів тінювого контролю над бізнесом з метою отримання колективної або індивідуальної ренти (хабара, «відкату» чи іншої форми участі у прибутках).

Прямими загрозливими наслідками деформованих взаємовідносин між владою і бізнесом стали фрагментація цілісного економічного поля в Україні, нагромадження глибоких суперечностей між стратегіями окремих бізнес-угруповань, які через зрощеність із владою періодично виявляють себе через кризи на рівні політичних взаємовідносин у суспільстві. Не менш глибокими виявилися й суперечності між бізнесовою сферою та пересічними громадянами, що були обумовлені загальним низьким рівнем оплати праці, а подекуди її затримками чи невиплатами, несприятливими умовами праці, значним негативним впливом великих промислових підприємств на навколишнє середовище в регіонах тощо.

Під тиском несприятливих умов ділового середовища та обтяжливості офіційних регуляторних процедур значна частина підприємств перемістилася до «тінювої» економіки, перетворившись по суті на політичних антагоністів держави. Отже, **розвиток корупції та тінювої економіки може розглядатися як об'єктивний наслідок низької ефективності економічної стратегії української держави** й одночасно як чинник її подальшого зниження.

Проблема тінювої економіки виходить за межі суто правових відносин і має насамперед макроекономічну природу. Так, основними системними наслідками тінізації в економічній сфері є:

- втрата дієвості важелів грошово-кредитної політики через значний обсяг обігу гривневої та валютної маси, що не підпадає під регулювання засобами банківської системи;
- втрата дієвості фіскальних інструментів, марнотратство дефіцитних бюджетних ресурсів;
- занепад соціальної сфери, поширення тінювої зайнятості, зростання диференціації доходів населення;

²⁷⁰ *Економічний діалог: партнерство заради прогресу* / [Жаліло Я. А., Акімова І. М., Ляпін Д. В. та ін.]. - К.: НІСД, 2007. - 124 с.

- зниження рівня нагромадження та втрата частини інвестиційного потенціалу суспільства, вилучення ресурсів з процесу суспільного відтворення;

- гальмування переходу до інноваційної моделі розвитку через недостатній розвиток інвестування та неефективне відтворення людського капіталу.

Таким чином, поширення тіньової економіки призводить до різкого зниження ефективності державної політики, ускладнення, а подекуди й неможливості регулювання економіки ринковими методами. **Це змушує органи виконавчої влади звертатися до адміністративних інструментів регулювання, що у свою чергу закладає підґрунтя для поширення корупції, а також гальмує формування в Україні сучасної ринкової економіки, перешкоджає просуванню до участі в міжнародних організаціях.**

На мікрорівні негативні наслідки тінізації економіки виявляються в послабленні дієздатності суб'єктів господарювання можливостей до захисту їх прав власності та умов конкуренції через прозорі легальні механізми, в тому числі передбачені міжнародними економіко-правовими нормами. Це пов'язане як з широким застосуванням самими суб'єктами «тіньового» інструментарію забезпечення власної конкурентоспроможності (отримання невинуватих податкових пільг чи інших преференцій, приховування частини прибутку, використання тіньової зайнятості, використання прихованих схем постачання й реалізації тощо), так і з використанням цього інструментарію фірмами-конкурентами, що ставить компанії, які працюють в цілком легальному середовищі, в невідгдане конкурентне становище.

Зазначені об'єктивні чинники обумовили наявність значної зацікавленості в існуванні тіньової економіки чотирьох груп суб'єктів.

1. Суб'єкти, які активно впливають на процес формування політики. Оскільки суб'єкти тіньової економіки, нагромадивши значні капітали, зацікавлені в подальшому розвитку власного бізнесу, можливого лише поза рамками вимог чинного законодавства, вони концентруються навколо владних структур у пошуках можливостей реалізувати власні інтереси у спосіб прийняття чи коригування відповідних державних рішень. Подолання інтересів цієї групи видається вельми складним, оскільки через зрощування державних та підприємницьких структур заходи щодо боротьби з тіньовими операціями досить часто, прямо чи опосередковано, слугують «конкуренції» між різними тіньовими економічними угрупованнями. Водочас глобалізаційні процеси, що підвищують жорсткість вимог щодо прозорості ведення бізнесу компаніями, що працюють в конкурентному середовищі (досить показово це на прикладі умов виходу українських компаній на міжнародні фондові ринки), можуть прискорити детінізацію бізнесу, принаймні великих компаній та їх перехід до «цивілізованих» форм «мінімізації оподаткування».

2. Підприємці різного рівня, які вважають за доцільне частково чи в повному обсязі здійснювати операції поза межами чинного законодавства. Їх вплив на формування економічної політики є значно нижчим, тому вони або потрапляють до сфери впливу та у цілковиту залежність від представників

першої групи (як правило, це стосується торговельно-посередницьких та фінансових структур тощо), або використовують прогалини у законодавстві «децентралізовано», на базі зв'язків з корумпованими державними чиновниками низової ланки та представниками кримінальної сфери.

3. Пересічні громадяни, які змушені поповнювати власні доходи за рахунок тіньової сфери. Це найчисленніша група, можливості впливу якої навіть на місцеву владу є найменшою. Проте фактично сукупність її інтересів тісно переплетена з інтересами попередньої групи, хоча це часто нею навіть не усвідомлюється. Так, здійснюючи власний тіньовий «бізнес», громадяни переходять до розряду підприємців, стикаючись зі специфічними для цієї групи проблемами, а також співпрацюють за різними напрямками з підприємствами, що діють в тіньовому секторі. Отримуючи «тіньову зарплату» як наймані працівники підприємства, що працює у тіньовій сфері, вони безпосередньо зацікавлені в подальшому продовженні тіньових операцій їх підприємства, яке навряд чи було б в змозі забезпечити таку саму зайнятість та рівень зарплати, працюючи офіційно. Подолання інтересу пересічних громадян до діяльності у тіньовій сфері за рахунок силових методів цілком можливе, проте створює загрозу суттєвого зниження реальних доходів населення та значного підвищення соціальної напруженості у суспільстві. Заохочення до детінізації зайнятості через реформування системи соціального захисту (насамперед переходу до багаторівневого пенсійного та медичного страхування) є дієвішим заходом, проте може загострити конфлікт між працівниками та роботодавцями, оскільки суттєво підвищить вартість робочої сили для останніх.

4. Споживачі, які мають змогу за рахунок використання товарів і послуг, вироблених у тіньовому секторі, зменшити свої витрати. До такої споживчої поведінки їх спонукає низький рівень власних доходів, що обумовлює переважання міркувань ціни (дешевизни) продукції над міркуваннями її якості чи якості обслуговування.

Наявність зазначеної зацікавленості сприяє стійкості «тіньової економіки» в Україні та суттєво обмежує державну політику детінізації.

Поступове зменшення джерел отримання ренти з кінця 90-х років та зростання ваги доходу, утворюваного внаслідок відновлення економічного зростання призвело до видозміни рентоорієнтованої економіки. Частина політико-економічних груп переорієнтувалася на створення «цивілізованих» економічних стосунків та перехід на переважно економічні джерела отримання прибутків, але інша частина продовжувала прагнути закріплювати умови розподілу та отримання ренти вже за допомогою державних механізмів, посилюючи свій лобістський вплив на державну політику²⁷¹.

Прикладами такої поведінки є лобіювання «податкового експерименту» в гірничо-металургійному комплексі, пов'язаного з наданням податкових пільг, діяльність в аналогічному напрямі сільськогосподарського, вугіль-

²⁷¹Дементьев В.В. Неравновесная власть и экономическое поведение в переходной экономике / В. В. Дементьев // Економіка промисловості. - 1999. - № 1. - С. 23.

ного чи енергетичного лобі тощо. Зазначимо, що такі вимоги далеко не завжди є безпідставними. Адже структурна перебудова та модернізація цих галузей не може бути здійснена лише їх зусиллями, адже значущість цієї перебудови виходить далеко за суто галузеві рамки. Не слід також забувати про те, що де-факто ці галузі відіграли роль «донорів» національної економіки в 90-х роках. Варто згадати нагородження неплатежів за спожиту енергію, «ножиці цін» на сільгосппродукцію тощо, що вилучали ресурси з відповідних секторів економіки на користь інших. У той же час у стратегічному вимірі така практика призводить до *«політизації економіки»*, адже замість забезпечення умов для ресурсотворення лише перерозподіляє ресурси. У свою чергу *«політизація економіки»* - формування елітних економічних груп, які здобувають конкурентні переваги внаслідок зрощування з державною владою, призводить до підтримання зацікавленості у збереженні ситуації дефіцитності ресурсів і невизначеності економічної політики. Найнебезпечнішим є те, що така «політизація» перешкоджає створенню цілісного сприятливого середовища для розвитку національного підприємництва, становленню об'єктивних механізмів ринкової оцінки ефективності, а відтак, підвищенню міжнародної конкурентоспроможності національної економіки.

«Помаранчева революція» суттєво підірвала схему патерналістської корупційної взаємодії держави та бізнесу внаслідок масштабних кадрових змін в органах центральної та місцевої влади. Звузилися можливості отримання індивідуальних преференцій внаслідок «індивідуальної взаємодії» бізнесу з владою:

- підвищився контроль над використанням бюджетних коштів, а частка самих коштів, спрямованих не на соціальні виплати (що мають досить вузьке цільове призначення), помітно зменшилася. Це скоротило можливості прямого розкрадання бюджетних коштів через їх нецільове використання;
- різко звузилася можливість отримання індивідуальних податкових пільг, надання яких досить жорстко підпорядковане вимогам СОТ.;
- об'єктивні глобалізаційні процеси і пов'язане з ними підвищення відкритості економіки, вихід провідних українських компаній на міжнародні фінансові ринки дедалі більше змушують бізнес до дотримання міжнародно прийнятних норм ділової поведінки, зокрема - у стосунках з державою.

Таким чином, **можна стверджувати, що в Україні в цілому сформувався «кістяк» автономної від влади економіки, здатної функціонувати за своїми внутрішніми закономірностями і мотивів, яка не потребує прямої державної «опіки».**

На жаль, доводиться констатувати, що система відповідних інститутів, спроможних виконувати функції захисту інтересів підприємців та стати противагою фіскальним потужностям держави, обстоюючи дієздатність суб'єктів господарювання, в Україні практично не розвинена. Незважаючи на значну кількість створених і функціонуючих в Україні громадських об'єднань підприємців, вони так і не посіли належного місця в структурі громадянського суспільства.

Значна кількість громадських об'єднань підприємців є фактично елітарними угрупованнями, що вирішують вузькогрупові цілі, часто суто політичного характеру, та не створюють належного загального середовища захисту інтересів підприємництва або й просто не працюють, обмежуючись щонайкраще політичними деклараціями²⁷².

Підприємства, які не увійшли до політико-економічних «холдингів», постають перед необхідністю протистояння політиці держави, і саме цьому завданню підпорядковано діяльність їх об'єднань. Часто виступаючи в ролі антагоністів держави, у звітах про свою діяльність вони ставлять на перше місце кількість рішень державної влади, які вдалося скасувати з їх ініціативи та підтримки.

Через дефіцит ресурсів сфери впливу об'єднань підприємців, що надають конкретну ділову підтримку бізнесу, існує інформаційний вакуум щодо ринку ділових послуг, можливостей громадських об'єднань щодо захисту й підтримки підприємництва. Значна кількість підприємств ще не усвідомила потенціалу громадських об'єднань і намагаються подолати власні проблеми самотужки. Вкрай низьким є рівень розвитку професійних самоврядних об'єднань, які в країнах зі стабільною економікою успішно виконують функції регуляторів ринків, засобів корпоративного контролю за якістю, обсягами виробництва, антимонопольного регулювання, інструментами впровадження відповідальності виробника за продукт тощо.

Водночас наявність вагомих викликів конкурентоспроможності національної економіки, пов'язаних зі зростанням вартості енергетичних ресурсів, поглибленням технологічного відставання більшості національних виробництв від світових аналогів, значні ризики макроекономічного розбалансування у зв'язку з дією як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, які підтвердилися кризовими явищами 2008-2009 рр., збереження значної загрози непрогнозованих політичних впливів не дозволяють сподіватися на послідовний динамічний розвиток економіки України за відсутності цілеспрямованої державної політики в економічній сфері. Тому вітчизняний бізнес зацікавлений в утвердженні дієздатного уряду, спроможного здійснювати зважену послідовну стратегію, що відповідає на основні виклики сучасного етапу, не лише декларувати, а й практично продемонструвати схильність вести відкритий діалог з бізнесом і ухвалювати на основі цього діалогу взаємоприйнятні рішення.

Красномовним підтвердженням такої налаштованості є, зокрема, позиція учасників міжнародної конференції бізнес-кіл, яка відбулася в листопаді 2005 р. у Києві. Ключовими проблемами розвитку підприємництва в Україні за підсумками конференції було названо:

- фактичну відсутність ефективної системи державної влади (система, заснована на системній корупції, зруйнована, але альтернатива їй не створена);

²⁷² *Економічний діалог: партнерство заради прогресу* / [Жаліло Я. А., Акімова І. М., Ляпін Д. В. та ін.] - К.: НІСД, 2007. - С. 44.

- нелегітимність приватного капіталу в очах громадян України та відчуття незахищеності приватного власника;
- відсутність сучасної промислової політики, яка б захищала українських виробників, але не порушувала конкуренцію, тобто здійснювалася не за рахунок споживачів²⁷³.

Формування мультиполарної політичної системи, яка базується на постійному балансуванні влади та опозиції, жорсткій політичній конкуренції, системі стримувань і противаг та коаліційних принципах формування виконавчої влади, суттєво зменшує ефективність лобювання корпоративних інтересів на підставі непрозорих домовленостей, будь-яких форм випробуваної раніше «приватизації влади». За таких умов на шляху ухвалення рішень у сфері економічної політики неприйнятними є кулуарні домовленості. Натомість вимагається аргументація та обстоювання правомірності й суспільної вигідності пропонованого.

Проте повноцінне функціонування такої системи запроваджується досить повільно. За даними дослідження, проведеного Міжнародним центром перспективних досліджень у 2005 р., більшість підприємців вважали головним інструментом лобювання своїх інтересів саме політичні партії, а не бізнес-асоціації²⁷⁴, покладаючись, таким чином, на вирішення питань забезпечення власних економічних інтересів у спосіб прямих контактів з владними структурами, а не на їх публічне обстоювання у рамках діалогу бізнесу з владою. Результати виборів до Верховної Ради України 2006 р., позачергових виборів 2007 р. засвідчили значне посилення зацікавленості представників бізнесових кіл у безпосередній участі в роботі вищого законодавчого органу країни. Подальше перманентне наростання політичної кризи, на жаль, практично нівелювало описані вище позитивні тенденції демонтажу патерналістської корупційної взаємодії держави та бізнесу.

4.3. Недосконалість внутрішнього ринку як чинник деформації економічних стратегій

Досконалість ринкового середовища - його здатність виконувати функції оцінки вартості та обміну інформацією, набуває принципового значення у формуванні адекватних раціональних стратегій суб'єктів господарювання та забезпеченні ефективності впливу на них з боку економічної стратегії держави.

Структурні деформації виявляються у недовершеності розвитку цілісної системи національних ринків. Так, ринок фінансових ресурсів наявний в Україні майже у зародковому стані (динамічне зростання фондового ринку зафіксоване лише з 2006 р.). Через відсутність ринку землі ця принципово

²⁷³ *Україна: бізнес та економічні пріоритети* // Пріоритети. - 2005. - № 2. - С. 3.

²⁷⁴ *Лациба М.* Становлення бізнес-асоціацій як суб'єктів публічної політики в регіонах України / М. Лациба // Пріоритети. - 2006. - № 6. - С. 30.

важлива частина національних ресурсів також виключена з прозорого ринкового обігу. Сама наявність ринку праці як такого взагалі викликає сумнів.

Природно, найшвидших темпів розвитку в Україні набув внутрішній товарний ринок. Місткість сукупного внутрішнього ринку промислової продукції України (різниця між сумарним обсягом імпорту і валового випуску в основних цінах та обсягами експорту) останніми роками демонструє стійку тенденцію до розширення, **збільшившись за період економічного зростання майже вп'ятеро - з 157,4 млрд грн у 2000 р. до 758,2 млрд грн у 2007 р**²⁷⁵.

Чинниками збільшення місткості внутрішнього ринку стали:

- постійне зростання номінальних та реальних доходів населення, що позитивно відбилося на місткості споживчого ринку;
- підвищення інвестиційної активності, що сприяло розвитку ринків продукції інвестиційного призначення;
- швидкі темпи економічного зростання, в тому числі випереджальні темпи зростання в машинобудуванні, харчовій промисловості, металургії, що призводило до розширення ринків продукції виробничого призначення;
- активне зростання бюджетних видатків, що сприяло зростанню державних закупівель на усіх згаданих вище ринках.

Водночас **очікування позитивної економічної динаміки лише за рахунок випереджального зростання споживчого попиту виявилися не виправданими.** Темпи зростання реальних доходів населення стабільно випереджали темпи зростання промислового виробництва та ВВП: у 2000-2007 рр. промислове виробництво збільшилося в 1,9 разу, реальний ВВП - в 1,7 разу, а реальні наявні доходи населення - у 2,6 разу. Проте зростання доходів не стало адекватним стимулом до відповідного збільшення обсягів сукупної пропозиції.

Ускладнюють формування прозорого та ефективного конкурентного середовища, що може стати основою для використання стимулюючого потенціалу зростання споживчого попиту недостатня розвиненість та структурні деформації внутрішнього ринку України.

1. Високий рівень диференціації споживання в різних соціальних групах. Так, за даними Держкомстату, диференціація в споживанні м'ясопродуктів і фруктів є більш ніж п'ятикратною - у групі населення з продовольчими витратами нижче межі малозабезпеченості споживання м'ясопродуктів і фруктів становить лише близько 20 % норми здорового харчування. Це свідчить про невичерпаність місткості ринку товарів продовольчого споживання, пов'язану насамперед зі значною диференціацією в рівнях заробітної плати в різних професійних групах та різних регіонах України. Зокрема рівень середньомісячної заробітної плати в 2007 р. у регіональному вимірі варіював (навіть за винятком м. Києва, де він

²⁷⁵За такого методу розрахунку враховується також сальдо зовнішньої торгівлі сільгосппродуктами. Проте його вплив на місткість ринку є досить незначним (бл. 4,2 млрд грн у 2007 р.), тому для спрощення розрахунку цією неточністю вирішено знехтувати.

склав 2300 грн) від 943 грн до 1535 грн, або в 1,6 разу, а в галузевому вимірі - від 721 грн до 2770 грн, або в 3,8 разу.

2. Випереджальне зростання попиту на товари довгострокового користування і послуги. Зокрема якщо у 2004 р. приріст споживання продуктів харчування становив 3,5 %, то одягу і взуття - 25,6 %, предметів домашнього вжитку - 27,1 %. При цьому вітчизняні виробники недостатньо конкурентоспроможні на ринках цієї продукції. У 2005 році на тлі сповільнення приросту промислового виробництва імпорту споживчих товарів зріс у понад півтора разу, в т.ч. одягу - втричі, взуття - в 6 разів, готових харчових продуктів - в 1,4 разу. Прискорення економічного зростання у 2006 р. загальмувало розвиток цієї тенденції: імпорту одягу та взуття навіть зменшився, харчової продукції - збільшився лише на 14 %. У 2007 р. імпорту готових харчових продуктів був на 26,4 % більше, ніж рік тому, імпорту одягу зріс на 7,6 %, взуття - зменшився на 21 %.

За даними, наведеними в затвердженій Кабінетом Міністрів України Концепції Державної цільової економічної програми розвитку внутрішнього ринку на період до 2012 року, за період 2000-2007 рр. частка продажу споживчих товарів, виготовлених на території України, у роздрібному товарообігу торгової мережі скоротилася від 75,3 % до 64,5 %, зокрема частка вітчизняних одягу та білизни становила 18,7 %, взуття - 4,2 %, аудіо- та відеообладнання - 3,3 %, електро побутових приладів - 8,9 % тощо. Характерно, що за цей період імпорту готової харчової продукції в Україну збільшився (в поточних цінах у доларовому вимірі) в 4,8 разу, готового одягу - в 6,3 разу, взуття - в 6,6 разу.

3. Малоефективність ринкової інфраструктури. Стару, «соціалістичну», систему матеріально-технічного постачання та збуту зруйновано, але нова система оптової торгівлі будується досить повільно, а її елементи досить часто набувають тіншового або й кримінального характеру. Внаслідок цього системи закупівлі та збереження сільськогосподарської продукції, також доведення готової продукції до роздрібного покупця є низькоефективними, витратними, зі значною кількістю посередницьких ланок, які зрештою суттєво деформують вплив попиту на пропозицію.

4. Посилення регіональних і галузевих диспропорцій розвитку внутрішнього ринку. Високим є рівень територіальної диференціації у розвитку роздрібних мереж. Значна частина потенційних споживачів, насамперед у сільській місцевості, недостатньо охоплена системою офіційної роздрібною торгівлі, що обмежує їх реальну купівельну спроможність, призводить до втрати офіційною економікою значної частини потенційного попиту, підживлює попит на товари контрабандного імпорту та тіншового виробництва. Так, за даними Держкомстату, кількість підприємств роздрібною торгівлі у 2007 р. порівняно з 1990 р. скоротилася більш ніж удвічі - з 145,7 тис. до 71,9 тис. одиниць, у тому числі магазинів - з 120,6 тис. до 52,3 тис. одиниць. Півтораразове скорочення відбулося навіть у період економічного зростання та активного збільшення споживчого попиту: у 2000 р. відповідні показники становили 108,1 та 77,9 тис. одиниць.

5. Повільне освоєння сучасного маркетингового інструментарію.

Досить часто продукція українських компаній виявляється неконкурентоспроможною або неліквідною саме через їх неефективну збутову та сервісну політику.

6. Тенденція до зростання порушень щодо якості та безпеки продукції внаслідок **недотримання суб'єктами господарювання технологій виробництва і стандартів**. Численність порушень свідчить як про безвідповідальність підприємств торгової мережі за якість і безпеку продукції, що пропонується до реалізації, так і про низьку ефективність системи технічного регулювання щодо виробників. Нагального вирішення потребує проблема гармонізації стандартів та технічних регламентів з міжнародними, зокрема європейськими, зразками.

Слід також зазначити, що намагання досягти позитивної економічної динаміки лише за рахунок стимулювання споживчого попиту на даному етапі є безперспективними, якщо не супроводжуються паралельною інвестиційною та інноваційною політикою. Адже для забезпечення достатньо оперативної та адекватної реакції на збільшення внутрішнього попиту національні товаровиробники потребують додаткових коштів для розширення чи відновлення виробництва, його модернізації виробництва та підвищення конкурентоспроможності, розв'язання платіжної кризи, відновлення обігових коштів та збутової інфраструктури.

Збереження дефіциту цих коштів призводить до надмірного збільшення лагу реагування пропозиції на попит, що зростає, а це обумовлює тривале перевищення платоспроможного попиту над пропозицією та інфляційні тенденції, відновлення процесу витіснення товарів вітчизняного виробництва на внутрішньому ринку імпортом. Окрім того, в рамках високих монетарних обмежень спроби перерозподілити наявні кошти на користь споживчого попиту спричиняють погіршення фінансового становища підприємств, загострення дефіциту ліквідних ресурсів, зростання офіційного безробіття та посилення тиску на державний бюджет.

З підвищенням платоспроможного попиту споживачі поступово відмовлятимуться від купівлі найдешевших товарів, орієнтуючись на критерії якості, а також підвищуватимуть рівень своїх запитів²⁷⁶. Диференціація доходів обумовила випереджальне зростання попиту на товари та послуги елітного асортименту, в тому числі на сучасну інноваційну продукцію. На ринку споживчих товарів ефект відкритості економіки виявляється найяскравіше, адже їх споживання є набагато диверсифікованішим, не зв'язаним особливими технологічними нормами, а ефект цінової конкуренції суттєво вищий, ніж на ринку продукції виробничого призначення. За такої ситуації вітчизняне виробництво поступово втрачатиме свої переваги цінової конкурентоспроможності та, якщо не зможе забезпечити поліпшення якісних ха-

²⁷⁶В даному контексті ми не розглядаємо поділ товарообороту на офіційний та тіньовий, оскільки динаміка доходів населення однаково впливатиме на товарну структуру обох його гілок.- *Авт.*

рактистик та освоєння нових видів товарів та послуг, поступатиметься позиціями на багатьох товарних ринках. Таким чином, **у відкритій економіці підвищення попиту на споживчому ринку призводить не до інфляції, а до збільшення імпорту** - звісно, в разі невідомості важелів встановлення рівноваги у вигляді девальвації чи засобів захисту ринку.

З огляду на те, що ринок є визначальним інститутом ринкового механізму, що забезпечує регулювання та координацію дій суб'єктів господарювання, деформованість **внутрішнього ринку призводить до суттєвих негативних наслідків.**

По-перше, відбувається некоректне визначення вартості товарів. Це виявляється в множинності цін, «ножицях» цін між продукцією промисловості та сільського господарства, високого та низького ступеня переробки тощо, надмірній впливовості одних ринків (зокрема суттєвому впливі ціни грошей на позичковий відсоток, або валютного курсу на собівартість товарів) і надто малій ролі інших (зокрема фондового ринку, ринку праці). Система цін, що спирається на економічну структуру і грошову систему відповідно виявилася нездатною до виконання своїх функцій оцінювання, нормування індивідуальних витрат і зведення їх до суспільно необхідних у процесі конкуренції, зв'язку споживчої і мінової вартості, а отже, і конкуренція між українськими підприємствами та їх з зарубіжними фірмами виявилася позбавленою фундаментального принципу еквівалентності обміну. Наслідком некоректного визначення вартості є деформація пріоритетів економічного розвитку та спрямування капіталів до галузей з не виправдано високою нормою прибутку.

По-друге, порушуються зв'язки між окремими економічними суб'єктами, галузями, регіонами тощо. Відповідно до цих зв'язків підприємства зазвичай здійснюють мінімізацію витрат виробництва, шукаючи найвигідніші умови закупівлі сировини та комплектуючих, що уможливорює їх агресивнішу поведінку на ринку. Відокремлення господарюючих суб'єктів перешкоджає ефективній внутрішньогалузевій та міжгалузевій конкуренції, консервуючи малоефективну структуру економіки. Труднощі встановлення зв'язків спричинюють високі трансакційні витрати. Це у свою чергу призводить до пошуку підприємствами засобів їх зниження через ведення тінювих операцій, а також створює сприятливе підґрунтя для діяльності значної кількості посередницьких торговельних структур, плата за послуги яких «осідає» на кінцевій ціні товару і є додатковим чинником інфляції витрат.

По-третє, ускладнено зв'язок між виробником і споживачем. Незначні можливості споживача щодо вибору на ринку внаслідок крайньої обмеженості в коштах спричинюють зниження його вимогливості та переключення на більш дешеві товари, незважаючи на їх низьку якість. Це зменшує можливості нецінової конкуренції підприємств, послаблює стимули до підвищення якості та поліпшення споживчих характеристик продукту, перешкоджає поширенню важелів конкуренції, що ґрунтуються на активізації інноваційної діяльності. Цінова домінація у поведінці споживачів є

суттєвим стимулом тінізації споживчого ринку та припливу контрабандних товарів.

По-четверте, вузькі ринки частіше та легше підпадають під раптові впливи, і на їх динаміку впливає більше неекономічних чинників (зокрема проблеми інфраструктури, різного роду політичні чинники, змови продавців, атаки конкурентів, погодні умови тощо). У результаті виникають раптові непередбачувані дисбаланси ринків. Це дестабілізує відтворювальний процес, змушуючи уряд вживати стабілізаційних заходів, що часто суперечать потребам економічного зростання та виходять за межі економічних важелів регулювання.

По-п'яте, виникає надмірний вплив з боку зовнішніх чинників. Переорієнтація виробників з внутрішніх на зовнішні ринки робить їх чутливішими до кон'юнктурних коливань на цих ринках, особливо помітних за невеликих обсягів обігу. Значний вплив справляють також різного роду антидемпінгові розслідування, інші протекціоністські заходи торговельних партнерів України. Вузькість внутрішніх ринків спричинює високу залежність України від зарубіжних торговельних партнерів, що створює підґрунтя не лише для економічного, а й для політичного тиску.

По-шосте, виникає дефіцит інформації для суб'єктів господарювання про стан попиту, суспільну оцінку ефективності виробництва, рівень його конкурентоспроможності. При цьому наявна інформація часто-густо виявляється некоректною.

Джерелом відповідної інформації має бути ринок, але його вузькість викривляє необхідні дані, робить їх частково недоступними або спричинює їх відсутність, а отже, призводить до зниження раціональності очікування економічних суб'єктів. Наслідками дефіциту інформації є втрата мотивації до ефективної діяльності економічного суб'єкта, неефективне використання ресурсів, консервування його технологічної, економічної та організаційної структури, зрештою неможливість формування ефективної стратегії на мікрорівні.

Перераховані наслідки призводять до уповільнення формування в Україні повноцінної ринкової економіки: перешкоджають становленню конкурентоспроможних підприємств; сприяють збереженню монополізації ринків; спричиняють необґрунтоване завищення цін; стають на заваді поширенню ефекту галузевого зростання на всю економіку; сприяють тінізації економіки, розвитку корупції. Це створює суттєві загрози економічній безпеці України, спотворює дію основних ринкових законів, а отже, порушує ефективність економічної стратегії держави.

Нерозвиненість внутрішнього ринку як органічної єдності попиту і пропозиції досі гальмує економічне зростання в Україні та є джерелом диспропорцій у грошово-кредитній, інвестиційно-інноваційній та інших сферах. Внутрішній ринок не перетворився на середовище, сприятливе для здійснення ефективної економічної стратегії усіх рівнів, а його динаміка не стала дієвим важелем впливу на ухвалення економічними суб'єктами раціональних рішень.

4.4. Вплив зовнішніх чинників на формування економічної стратегії

Як зазначалося в розділі 2, важливою характерною рисою сучасного етапу економічної глобалізації є те, що в міру підвищення відкритості економік країн світу та залучення їх до глобальних політичних та економічних процесів ці країни змушені рухатися до формування у своїх національних кордонах відносно уніфікованого політичного та економічного середовища. Особливо рельєфно така перебудова спостерігається на прикладі країн з перехідною економікою. Проте, руйнуючи кланово-бюрократичну систему управління та нав'язуючи систему ліберальних відносин, глобалізація автоматично не пропонує нової моделі цілісного функціонування національної економіки. Якщо ж така модель не сформується всередині національної економіки, остання дезінтегрується і має всі підстави фрагментарно увійти як складова до інших економічних систем.

Отже, економічна глобалізація надзвичайно гостро ставить питання щодо побудови нової парадигми підтримання цілісності національної економіки на тлі включення до світового економіко-правового простору. На жаль, в Україні в процесі економічного зростання, навпаки, відбулася фрагментація національної економіки та економічної політики, що й продемонструвало різке загострення соціальної та політичної ситуації наприкінці 2004 р.

Розглядаючи особливості впливу зовнішніх чинників на економічну стратегію в Україні, в рамках даного дослідження доцільно знехтувати аспектами впливу різного роду безпосередніх чи опосередкованих вимог міжнародних фінансових організацій (МВФ та Світового банку), поради яких відігравали суттєву роль здебільшого на початкових етапах трансформації. Методологія стратегічного аналізу спонукає звертатися насамперед до об'єктивно обумовлених глобалізаційними тенденціями зовнішніх чинників, дія яких формує екзогенні параметри, з якими має справу національна економічна стратегія, або прямо впливає на стан ключових показників національної економічної системи: обсягів зовнішньої торгівлі, сальдо торговельного балансу, міжнародні потоки капіталів тощо. В цьому разі вплив цих чинників на економічну стратегію держави опосередкований впливом на стратегії суб'єктів господарювання, які, ухвалюючи відповідні рішення у сфері своєї імпоротно-експортної діяльності, на практиці утворюють головний канал відкритості національної економіки.

Лібералізація зовнішньої торгівлі, яка стала одним з пріоритетних напрямів економічної політики вже на початкових етапах трансформаційного процесу, обумовила зростання залежності розвитку національної економіки від динаміки світової кон'юнктури та тенденцій міжнародної конкуренції, що засвідчує значне випередження обсягами зовнішньої торгівлі темпів приросту національної економіки (рис. 4.15.).

Складові національної економіки України, як успадковані з часів загальноносоюзного поділу праці, так і сформовані в трансформаційний період, обу-

мовили її специфічну структуру, а отже, специфічні конкурентні переваги в міжнародній торгівлі, які базуються на традиційних, насамперед цінкових, чинниках. Останнє обумовило переважання у структурі українського експорту сировинної, низькотехнологічної продукції з невисоким рівнем доданої вартості, конкурентоспроможність якої забезпечується використанням дешевих ресурсів або низькими технологічними та споживчими властивостями. **Невисокий потенціал конкурентоспроможності вітчизняних виробників обумовив відповідні зрушення у структурі національної економіки, які закріпили вказану спеціалізацію України в міжнародному поділі праці.**

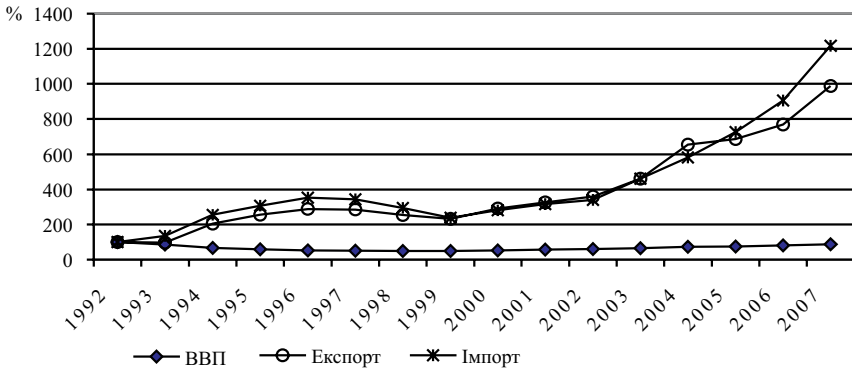

Рис. 4.15. Динаміка ВВП та зовнішньої торгівлі України у 1992-2006 рр., накопиченим підсумком, 1992=100 %.

На конкурентоспроможність українських підприємств на міжнародному ринку негативно впливає весь комплекс внутрішніх перешкод здійсненню гармонійних стратегій розвитку, зокрема вияви інституційної кризи, високий рівень трансакційних витрат та обтяжливість податкової системи, дефіцит фінансових ресурсів розвитку, слабкість механізмів інноваційного розвитку, нерозвиненість збутових та сервісних мереж тощо.

Макроекономічний аналіз дає підстави для висновку про визначальну роль саме зовнішніх чинників у відновленні (починаючи з 1999 р.) економічного зростання в Україні. Після тривалого періоду реальної ревальвації гривні, що відбувалася в рамках політики макроекономічної стабілізації та склала у 1995-1997 рр., за нашими підрахунками, 31 %, у 1998 р. національна валюта знецінилася на 81 %, у 1999 р. - на 52 %, а в реальному вимірі за 1998-1999 рр. девальвація склала 93 %. Це не лише створило сприятливі умови для цінової конкурентоспроможності національних підприємств як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, а й сприяло суттєвому зростанню грошової пропозиції внаслідок збільшення потреби в грошовій масі. За 1998-1999 рр. агрегат М3 збільшився в 1,8 разу (з урахуванням інфляції - на 23 %), що значно пом'якшило монетарний „голод”, від якого потерпала економіка, спростило платіжні розрахунки, полегшило фактичний податковий прес на суб'єктів економіки. Йдеться про радикальну зміну монетарно-

го середовища під впливом девальваційного чинника: адже за 1995-1996 рр. грошова маса МЗ з урахуванням інфляції зменшилася на 27 %, а її зростання у 1997 р. в реальному вимірі на 22 % дещо поліпшило становище, проте навіть не компенсувало демонетизаційні тенденції попередніх років.

Поліпшення у 2000 р. світової економічної кон'юнктури створило сприятливі умови для зростання в експортних галузях (насамперед у металургії), які отримали позитивний початковий поштовх внаслідок ремонетизації економіки і підвищення їх цінової конкурентоспроможності. У 2000 р. дія зазначених чинників спричинила активне збільшення обсягів експорту, що став визначальним чинником економічного зростання. Темпи приросту експорту в півтора разу перевищили темпи зростання промислового виробництва та у понад утричі - зростання ВВП, а зовнішньоторговельний оборот України досяг у 2000 р. рівня майже 90 % ВВП.

Безперечно, при цьому слід зважати на те, що важливою умовою позитивної реакції економіки на девальваційно-ремонетизаційні впливи стало формування на цей час мережі дієздатних ринкових суб'єктів, спроможних раціонально діяти у відповідь на виклики та використовувати можливості, які надає зовнішнє середовище. Отже, **валютно-грошова політика в цей період створила сприятливе ґрунт для відновлення економічного зростання, проте не стала його рушійною силою.** Це в подальшому у залежності від зовнішніх чинників, насамперед у зовнішньоторговельній та пов'язаній з нею валютно-фінансовій сферах, причому рівень залежності постійно зростає.

З нашої точки зору, **становлення експортоорієнтованої моделі економічного зростання саме через девальваційний поштовх, а не оволодіння якісними чинниками конкурентоспроможності обумовило «заморожування» на тривалий термін вищезгаданої спеціалізації України в міжнародному поділі праці.**

Сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура спонукала до відтермінування ключових системних економічних перетворень. Уряд обрав пасивну тактику «споживання» сприятливих зовнішніх чинників економічного зростання, що наступними роками набули додаткових імпульсів, зокрема внаслідок довготривалої тенденції ревальвації євро та російського рубля щодо долара США. Отримувані фінансові ресурси через фіскальні механізми спрямовувалися насамперед у соціальну сферу. Вимушені гривневі інтервенції НБУ на валютному ринку, здійснювані з метою запобігання ревальвації у спосіб абсорбції надлишкової валютної пропозиції, різко обмежили самостійність монетарної політики, зокрема щодо розвитку рефінансування комерційних банків. Це у свою чергу блокувало поширення ефекту економічного похвалення на інші галузі економіки, консервуючи зростання насамперед у традиційних галузях експортної спеціалізації України.

Описані вище зміни моделі економічного зростання у 2003-2004 рр., зокрема активізація інвестиційної складової, сприяли позитивним структурним зрушенням зовнішньої торгівлі України. Поступово зростала частка продукції машинобудування в експорті з України (тенденція відновилася у

2006-2007 рр.) Проте в цілому принципових змін становища в зовнішньоекономічному секторі економіки не відбулося.

За 2007 р. обсяги експорту товарів порівняно з 2006 р. збільшилися на 28,4 %. Основу товарної структури експорту, як і раніше, склали сировинні товари, насамперед продукція металургії, хімічної промисловості та мінеральні продукти (рис. 4.16.), хоча у 2007 р. їх частка зменшилася порівняно з 2006 р. на 3,2 в.п. і склала 61,1 %. Натомість експорт продукції машинобудування збільшився порівняно з 2006 р. на 49,4 %, а частка цієї галузі в загальному експорті зросла на 3,4 в.п. - до 17,2 %. За нашими підрахунками, експорт продукції машинобудування забезпечив близько 30 % приросту експорту з України за зазначений період. Після певного сповільнення у 2006 р. відбулося активне зростання експорту сільськогосподарської та харчової продукції: на 30,2 % - до 12,7 % вітчизняного товарного експорту.

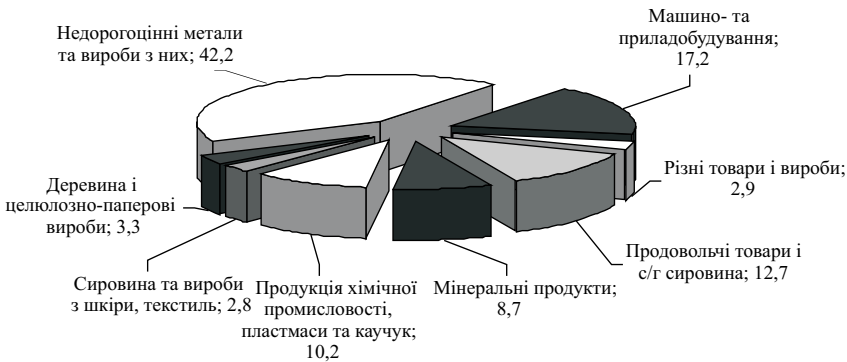

Рис. 4.16. Товарна структура експорту України у 2007 р., %

Слід наголосити, що приріст експорту обумовлювався переважно дією цінового чинника. За даними Держкомстату, за підсумком року у фізичному вимірі експорт товарів і послуг зріс лише на 3,2 %. Це дає підстави для висновку про збереження галузевої локальності стимулюючого ефекту збільшення експорту та слабкість його мультиплікуючого впливу на зростання ВВП в країні в цілому. Останнє пояснюється насамперед неефективністю структури експорту.

Є підстави стверджувати про значну роль, що її відіграють експортні відносини з країнами СНД у підтриманні високих темпів економічного зростання в Україні, зокрема через досить ефективну структуру експорту з України до країн СНД. Так, частка продукції машинобудування в цьому експорті стабільно перевищує частку в загальному експорті та складала в 2007 р. 32,4 %, збільшившись за рік на 1,7 в.п. і перевищивши частку металургійної продукції (30,4 %). До країн СНД спрямовується близько $\frac{3}{4}$ експорту продукції вітчизняного машинобудування та 74 % експортних поставок продукції харчової промисловості.

Наявні ускладнення при проведенні експортно-імпортних операцій та регуляторні обмеження з боку країн-членів СНД - торговельних партнерів України свідчать про важливість роботи з гармонізації режимів торгівлі, дії нормативно-правових інструментів регулювання зовнішньоторговельних відносин, створення рівноправних умов для товарообміну між двома країнами та сприятливого середовища для ефективного вирішення суперечок. Вступ України до СОТ та очікуване приєднання до цієї організації Російської Федерації сприятимуть прискоренню зазначених процесів.

Товарна структура українського експорту до країн ЄС має значно вираженішу сировинну структуру. Україна залишається постачальником промислової сировини та напівфабрикатів для країн ЄС: 33 % експорту в 2007 р. складала продукція металургії, 24,8 % - мінеральні продукти та продукція хімічної промисловості. Загалом понад 60 % експорту з України до ЄС - товари проміжного виробничого циклу. Готова продукція кінцевого споживання становить менше третини (зокрема продукція машинобудування - 12,2 %). За 2007 р. частка експорту продукції машинобудування зросла на 3,3 в.п., металургії - залишилася практично незмінною.

Відновлення у 2006-2007 рр. провідної ролі експортної складової економічного зростання загострило проблему значної залежності економічної динаміки від зовнішніх чинників:

- значна частка металу та металопродукції в експорті обумовлює високий рівень залежності українських виробників від конкурентного становища на відповідних ринках. Зокрема у 2006 р. поставки товарів цієї групи до країн Азії зменшилися на 13,4 %, що варто розцінювати як наслідок активного наступу «нових» учасників ринку металопродукції - Китаю та Індії. Після певного поліпшення конкурентного становища українських металургів на цих ринках у 2007 р. - на початку 2008 р. надалі тривало погіршення становища. Зниження рівня світових цін на металопродукцію в умовах затяжної світової фінансової кризи, невинне підвищення витрат українських металовиробників через подорожчання енергоресурсів, трудових ресурсів, зростання реального фіскального навантаження не дозволяють прогнозувати значного приросту надходжень від експорту цієї товарної групи у подальшому;

- зростання вимог міжнародних стандартів та екологічної безпеки, вимог щодо соціальної звітності, стрімке підвищення критеріїв оцінки якості, сервісного супроводу, технологічного рівня продукції, активне впровадження високорозвиненими країнами сучасних енерго- та ресурсоощадних технологій, посилення «агресивності» країн, що розвиваються, на ринках низькотехнологічної продукції та послаблення обмежень для них з боку розвинених країн призводять до «розмивання» конкурентоспроможності українських підприємств на традиційних для України ринках;

- зважаючи на те, що активне зростання експорту машинобудівної продукції пов'язане насамперед з поставками на ринки пострадянських країн, зокрема РФ, їх подальша доля залежить від збереження партнерських економічних стосунків України та РФ, перспектив розвитку Єдиного економічного простору, тобто суто політичної складової;

- враховуючи, що одним із суттєвих чинників збереження українськими товаровиробниками ринку машинобудівної продукції країн СНД є традиційно невисокі вимоги до її технічного рівня, характерні для споживачів пострадянського простору, поступове посилення вимогливості споживачів обумовить зростання конкуренції українських виробників на цьому ринку з національними виробниками та компаніями третіх країн;

- зростає частка в експорті з України товарів неповного виробничого циклу (48,3 % товарного експорту у 2006 р.²⁷⁷), що засвідчує неготовність українських виробників виробляти конкурентоспроможну кінцеву продукцію. Включення українських підприємств до міжнародної виробничої кооперації на неостаточних фазах виробничого циклу призводить до втрати частини потенційної доданої вартості (знижуючи продуктивність праці та прибутковість виробництва), а також узалежнює значну частину українських виробників від прийняття технологічних та економічних рішень зарубіжними суб'єктами господарювання.

Світова фінансова криза 2008-2009 рр. завдала одного з найвідчутніших ударів саме експортній складовій національної економіки. Скорочення вартісних обсягів експорту товарів почалося у серпні 2008 р., коли рівень експорту знизився до 87 % від рівня липня - місяця найбільших експортних поставок. Найпомітніше скорочення обсягів експорту відбулося в листопаді - до 48 % від рівня липня, в листопаді 2008 р. порівняно з листопадом 2007 р. обсяги експорту знизилися на 16,4 %. У 2009 р. негативна динаміка експорту посилилася. За розрахунками, спад промислового виробництва в Україні в період кризи майже на 80 % пояснюється саме зниженням обсягів експортних поставок товарів²⁷⁸.

Проте, як не парадоксально, за таких умов рівень залежності української промисловості від ситуації на зовнішніх ринках навіть посилюється. Експортна орієнтація багатьох галузей промисловості посилюється за рахунок девальвації гривні щодо долара та активного звуження внутрішнього ринку. Зокрема експортоорієнтованість переробної промисловості зросла на 5,2 в. п., склавши у першому кварталі 2009 р. 53,3 %²⁷⁹. Отже, криза не лише не усунула з порядку денного, а й суттєво загострила проблему високої експортної орієнтованості української економіки.

Високий рівень невизначеності перспектив динаміки експорту, а відтак, і динаміки економічного зростання, з одного боку, обмежує обґрунтованість економічних стратегій уряду, а з іншого - засвідчує актуальність здійснення державної політики заохочення та структурної модернізації експорту. Навіть відновлення й збереження сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури також не гарантує позитивних

²⁷⁷Українська економіка сьогодні - досягнення, проблеми, перспективи/[Я. А. Жаліло, Я. Б. Базиліук, Я. В. Белінська та ін.] - К.: НІСД, 2007. - С. 17.

²⁷⁸Реалії економічної кризи: чи є підстави для оптимізму?/[Жаліло Я. А., Покришка Д. С., Бабанін О. С. та ін.] - К.: НІСД, 2009. - С. 25.

²⁷⁹Там само.

зрушень в українській економіці, особливо в умовах виборчих фаз політичного циклу у 2007-2009 рр., підштовхує до відновлення експортно-споживчої моделі з фактичним спрямуванням за допомогою фіскального інструментарію експортних доходів на потреби споживання (підвищення заробітної плати, пенсій, політичні заходи тощо). У цьому разі посилення конкурентного тиску призводитиме до поступової фрагментації економіки за галузевою (розподіл галузей на конкурентоспроможні на світовому ринку і неконкурентоспроможні, приречені на тривалу стагнацію) і регіональною (розподіл регіонів на такі, що тяжіють до європейського і такі, що тяжіють до євразійського «центрів сили») ознаками.

Обумовлена експортною спеціалізацією диспропорційність українського промислового виробництва обумовила синхронні з економічним зростанням високі темпи приросту товарного імпорту. Зокрема останні протягом 2003-2008 рр. суттєво перевищують темпи приросту як експорту, так і промислового виробництва та ВВП в цілому. Зростанню імпорту додатково сприяли різке зниження або скасування митних тарифів на низку товарів споживчого призначення, а також спрощення процедур митного оформлення, що мали місце у 2005 р.

Урядова програма «Контрабанді-СТОП», затверджена 1 квітня 2005 р., є показовим прикладом нелогічності урядової політики у врегулюванні імпорту. Ідейно спрямована на «здійснення заходів із боротьби з контрабандою, забезпечення системного підходу до захисту внутрішнього ринку від контрабандних товарів і підтримки вітчизняних товаровиробників, вирішення питань наповнення державного бюджету та створення сприятливих умов для розвитку економіки», програма де-факто перетворилася на інструмент легалізації контрабандного імпорту. Відбулося різке зниження митних тарифів на імпорт білизни (удвічі), взуття (утричі), побутової техніки (від 4-5 до 10 разів) тощо. На додачу в липні 2005 р. Верховна Рада України зменшила ставки ввізного мита на товари 1-23 груп згідно з УКТ ВЕД (крім вина, спирту та тютюну), а також звільнила від сплати ввізного мита операції з ввезення на митну територію України металів.

Програма «Контрабанді-СТОП» була ефективною у зниженні рівнів тарифного захисту ринку, які спонукали до контрабанди, проте не була реалізована в частинах захисту внутрішнього ринку та підтримки вітчизняних виробників (наслідками таких дій стали втрата динаміки зростання в легкій промисловості, криза у секторі нафтоперероблення), а також підвищення ефективності митного контролю з метою практичного скорочення контрабандних потоків, пов'язаних не лише з тарифними обмеженнями, а й з намаганнями уникнення внутрішнього оподаткування, отримання ліцензій, сертифікатів відповідності тощо.

У 2007 р. обсяги імпорту товарів в Україну зросли на 34,7 % і становили 60,7 млрд дол. США. У структурі імпорту зберігалася переважання товарів повного виробничого циклу. За підсумками 2007 р. 32,6 % імпорту (рис. 4.17.) складала продукція машинобудування, що на 3,2 в.п. більше, ніж у 2006 р.. За нашими розрахунками, імпорт продукції машинобудування

майже в 1,2 разу перевищив виробництво відповідної продукції на території України, а інвестиційного машинобудування - в 1,3 разу. Частка імпорту харчової і сільгосппродукції майже не змінилася (7 % у 2006 р. та 6,7 % у 2007 р.). Проте відбулося зменшення на 1,5 в.п. частки мінеральних продуктів, насамперед через зменшення частки імпорту сирої нафти.

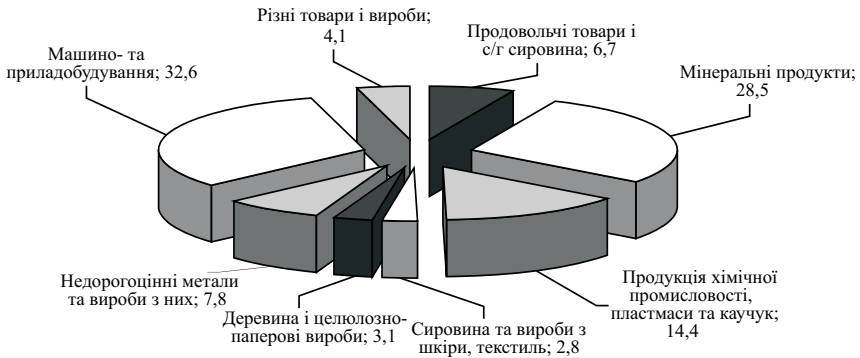

Рис. 4.17. Товарна структура імпорту України у 2007 р., %

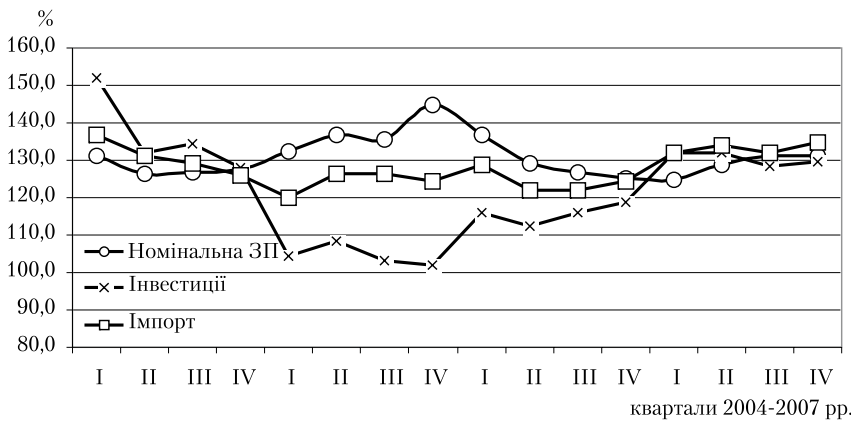

Рис. 4.18. Взаємозв'язок темпів приросту номінальної заробітної плати, інвестицій та імпорту у 2004-2007 рр.

Наслідком тривалого періоду випереджального зростання імпорту стало нагромадження негативного сальдо, яке становило на кінець 2007 р. 11,4 млрд дол. При цьому роль підвищення вартості енергоносіїв не можна вважати визначальною: приріст імпорту мінеральних продуктів у 2007 р. порівняно з 2003 р. склав 8,8 млрд дол., або 23,3 % сумарного приросту імпорту. Водночас приріст імпорту продукції машинобудування склав 14 млрд дол. (37,1 % сумарного приросту імпорту), у т.ч. автомобілів - 6,1 млрд дол., машин та обладнання - 7,1 млрд дол. Загалом у структурі товарного імпорту

частка продукції машино- та приладобудування склала 32,6 % і на 4,1 в.п. перевищила частку мінеральних продуктів.

Відтак слід констатувати посилення впливу зростання як споживчого, так і інвестиційного попиту на обсяги імпорту в Україну. На рис. 4.18. помітна кореляція між приростом споживчого попиту (номінальної заробітної плати), інвестиційного попиту (інвестицій в основний капітал) та динамікою імпорту. При цьому можна дійти висновку про переважання споживчого чинника приросту імпорту в 2005 р. та посилення інвестиційного чинника у 2006-2007 рр.

Водночас вплив інвестиційного імпорту на інвестиційні процеси в Україні перебільшувати не варто. Незважаючи на загальну тенденцію до зростання імпорту машин і обладнання (на 34 % за 2007 р.), частка імпортової продукції в інвестиціях в основний капітал зменшилася з 39,2 % у 2001 р. до 28,3 % у 2007 р.

Чинниками посилення кореляції між збільшенням внутрішнього попиту та нарощуванням імпорту є такі:

- збільшення відкритості внутрішнього ринку та конкурентного тиску на українських товаровиробників в процесі реалізації політики вступу до СОТ та формування зони вільної торгівлі з ЄС;

- інерційність розвитку національної економіки, слабкість інвестиційного потенціалу, що не дозволяють достатньо динамічно реагувати на зміни в споживчому та інвестиційному попиті, структура якого зміщується в бік продукції з більш високими технічними та споживчими властивостями;

- активний приріст іноземних інвестицій в Україну, який супроводжується зростанням попиту на імпортовані інвестиційні товари, а також комплексуючі для поточного виробництва підприємств з іноземними інвестиціями, включених у системи міжнародної кооперації. Значна частина іноземних інвестицій надходить безпосередньо для формування в Україні оптової мережі збуту продукції іноземних компаній: загалом у цьому секторі зосереджено 11,3 % розподілених за видами економічної діяльності прямих іноземних інвестицій в Україну;

- об'єктивний процес зростання енергоємності домогосподарств та виробничої сфери при наблизненні вартості імпортованих в Україну енергоносіїв до світового рівня, що обумовлює подальше збільшення цього сегмента товарного імпорту;

- невиважена державна політика на ринку нафтопродуктів, здійснювана у 2005 р., призвела до стрімкого спаду виробництва в цій галузі та зростання потреби в імпорті нафти і нафтопродуктів (за 2006 р. він зріс в 2,2 разу, сягнувши 5,4 % товарного імпорту).

Диспропорційність структури імпорту та експорту за рівнем доданої вартості призводить до втрат потенційної продуктивності національних чинників виробництва та робить формування негативного сальдо зовнішньої торгівлі в процесі економічного зростання закономірним. У свою чергу цей показник значно впливає на зменшення сальдо поточного рахунку платіжного балансу, що досі компенсується за рахунок неторговельних статей, насамперед нефі-

нансових трансфертів, створюючи потенційну загрозу стабільності гривні. Відповідно це обумовлює залежність валютно-фінансової стабільності від припливу в Україну капітальних ресурсів, що в умовах світової тенденції зростання мобільності капіталів створює додаткове джерело невизначеності макроекономічної динаміки у середньо- та довгостроковій перспективах.

Таким чином, посилення ролі зовнішньоторговельного чинника економічної динаміки супроводжувалося в Україні низкою дисбалансів, пов'язаних зі зволіканням з інституційними та структурними реформами, відсутністю послідовної політики щодо паритетного включення національної економіки до міжнародного поділу праці на засадах опанування сучасними чинниками конкурентоспроможності. Відбулося посилення сприйнятливості економіки до коливань міжнародної економічної кон'юнктури, посилилася географічна концентрація основних зовнішньоторговельних потоків. Диспропорційність структури імпорту та експорту за рівнем доданої вартості призводить до втрат потенційної продуктивності національних чинників виробництва, сповільнює економічну динаміку, робить закономірним формування негативного сальдо зовнішньої торгівлі в процесі економічного зростання. Це вимагає посилення уваги з боку держави до заходів щодо регулювання експортно-імпортної діяльності.

Утримання показників торговельного балансу в прийнятних для макроекономічної стабільності межах вимагає здійснення державної політики збалансованого захисту внутрішнього ринку, імпортозаміщення, зміцнення конкурентоспроможності українських товаровиробників.

Пасивність економічної політики держави в зовнішньоекономічній сфері призвела до того, що фактичним імперативом у даному напрямі було забезпечення вступу України до Світової організації торгівлі (СОТ) з відповідною уніфікацією з нормами СОТ національного регуляторного середовища.

Політика щодо підготовки вступу України до СОТ є досить показовим прикладом фрагментарності й нехтування методологією стратегічного аналізу. Головний наголос робився на вирішенні регуляторно-правових аспектів: проведенні двосторонніх переговорів про тарифні поступки, модифікацію законодавства, просування щодо визнання України провідними державами світу країною з ринковою економікою тощо. У той же час аналіз потенційного впливу членства на умови діяльності суб'єктів господарювання, а відтак, заходи щодо їх цілеспрямованої адаптації до зростання конкурентного тиску, залишалися поза увагою. Це зрештою й спричинило тяганину зі вступом, адже, хоча переговорний процес було розпочато ще 1993 р., реальний прогрес на цьому шляху тривалий час залишався незначним, а загалом процес вступу тривав 15 років. Гальмування реальних кроків щодо забезпечення вступу до СОТ відбувалося як під лобістським впливом представників галузей економіки, не підготовлених до конкуренції в умовах відкритості, так і з огляду на побоювання відчутних загальноекономічних негативних явищ. Між тим Україна не використала цей час ані для здійснення ефективної стратегії підготовки національної економіки до діяльності за вимогами СОТ, ані для розроблення збалансованих умов вступу до цієї організації.

Таблиця 4.10

Середньоарифметичні та середньозважені ставки чинного митного тарифу України до та після внесення змін до Митного тарифу і кінцевого зв'язаного рівня в рамках приспівдання до СОТ

	До внесення змін до Митного тарифу (станом на 01.03.05), %		Після внесення змін до Митного тарифу (станом на 01.09.05), %		Кінцевого зв'язаного рівня в рамках приспівдання до СОТ, %	
	Середньо-арифметичні	Середньозважені	Середньо-арифметичні	Середньозважені	Середньо-арифметичні	Середньозважені
За всією номенклатурою	10,47	7,77	6,51	7,02	6,28	5,09
Сільськогосподарські товари	19,71	21,10	13,84	18,19	11,16	10,07
Промислові товари	8,29	6,70	4,40	6,11	4,85	4,77

Таблиця 4.11

Секторальні угоди СОТ, до яких приспівдалася Україна, та відповідні зміни тарифних ставок

Назва угоди	Рік	Ставка (%)	Групи товарів згідно УКТ ЗЕД	Ставка (%) згідно з УКТ ЗЕД, станом на липень 2007 р.
1. «Хімічна гармонізація»	2004	5,5-6,5	Розділ VI. Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	Середня арифметична 3,32 Максимальна 15
2. «Сталь»	2004	0	Група 72. Чорні метали	Середня арифметична 0,91
3. «Іграшки»	2004	0	Група 95. Іграшки, ігри	Середня арифметична 5,12
4. «Деревина»	2004	0	Група 44. Деревина і вироби з деревини	Середня арифметична 0,42
5. «Текстиль та одяг»	2004	0-17,5	Розділ XI. Текстиль та вироби з текстилю	Середня арифметична пільгова 5,19 Середня арифметична повна 17,20 Максимальна 60 Частка комбінованих ставок 10,31%

Закінчення табл. 4.11

Назва угоди	Рік	Ставка (%)	Групи товарів згідно УКТ ЗЕД	Ставка (%) згідно з УКТ ЗЕД, станом на липень 2007 р.
6. «Кольорові метали»	2004	0	Розділ XV. Недорогоцінні метали та вироби з них. Групи 74-81	Середня арифметична пільгова 0,79 Середня арифметична повна 0,80
7. «Фармацевтичні препарати»	2004	0	Група 30. Фармацевтична продукція	Середня арифметична 0
8. «Папір»	2005	0	Група 48. Папір та картон	Середня арифметична 3,04
9. «Сільськогосподарська техніка»	2005	0	Товарна позиція 8701. Трактори	Середня арифметична 10,33
			Товарні позиції 8432-8436	Середня арифметична 1,42
10. «Меблі»	2005	0	Група 94. Меблі	Середня арифметична 9,64
11. «Інформаційні технології»	2004	0	Товарна позиція 8471. Машини для автоматичної обробки інформації ...	Середня арифметична 1,88
12. »Наукове обладнання»	2006	0	-	-
13. «Будівельна техніка»	2006	0	-	-
14. «Медичне обладнання»	2006	0	Товарні позиції 9018 - 9022	Середня арифметична 0,26
15. «Цивільна авіація»	2010	0	Ряд товарів для цивільної авіації з груп 39, 40, 45, 48, 68, 70, 73, 74, 76, 81, 83, 84, 85, 88, 90, 91, 94	Середня арифметична 3,2
16. «Дистильовані спирти»	Через 5 років після вступу до СОТ	0	Товарна позиція 2207. Спирт етиловий денатурований, з концентрацією алкоголю не менш як 80 об. %. спирт етиловий та інші спирти, денатуровані, будь-якої концентрації	7,5 євро за 1 л 100 % спирту

Основні побоювання суб'єктів господарювання з приводу ймовірних негативних наслідків від вступу України до СОТ базуються на зниженні рівня тарифного захисту внутрішнього ринку. В усереднених показниках масштаб зниження є незначним. За даними Міністерства економіки України, якщо в 2004 р. середньозважена ставка ввізного мита за всією товарною номенклатурою складала 7,77 %, то відповідно до консолідованої тарифної пропозиції України до 2010 р. вона має знизитися до 5,09 % (табл. 4.10.). Проте середньоарифметичний рівень ставок має знизитися з 10,47 % до 6,28 %. Це свідчить про зменшення рівня диференціації імпорتنих тарифів. Отже, показник очікуваного зниження рівня тарифного захисту має галузеву специфіку, і за низкою товарних груп зменшення рівня тарифного захисту буде досить відчутним, що відповідно підвищить конкурентний тиск у цих галузях економіки.

Так, щодо сільгосппродуктів скорочення середньозваженого рівня захисту значно помітніше - з 21,1 % до 10,07 %. Враховуючи, що з метою прискорення переговорного процесу Україна приєдналася до 16 секторальних угод, що передбачають обнуління імпорتنих мит для низки товарних груп, термін перехідних періодів за якими вже минув (див. табл. 4.11.), після вступу до СОТ слід очікувати досить різкого посилення конкурентного тиску на деяких внутрішніх ринках України.

Зокрема неясними є перспективи **меблевої і деревообробної промисловості**. Набрання чинності відповідною секторальною угодою може призвести до значного зростання імпорту меблів і комплектуючих до неї, що позначиться не лише на роботі вітчизняних меблевих компаній (значною мірою зосереджених у сфері малого бізнесу), а й на виробництві деревно-стружкових, деревноволокнистих плит і столярних виробів.

Є підстави для серйозних побоювань з приводу становища на ринку вітчизняних **машинобудівників**: виробників устаткування для гірничо-металургійного комплексу, дорожнього будівництва, підйомного устаткування, сільгоспмашин і механізмів, вантажних автомобілів і автобусів. Вже сформувалися негативні тенденції, пов'язані зі скасуванням держпідтримки суднобудування.

Песимістичними є прогнози щодо майбутнього **цукрової промисловості**. За оцінками Національної асоціації цукровиків України, впровадження щорічної квоти на ввезення в Україну цукру-сирцю у розмірі 260 тис. т загрожує повним припиненням роботи понад 40 цукрових заводів.

Кризові явища 2008-2009 рр. внесли свої корективи в динаміку імпорту до України, що, на жаль, не дозволяє виокремити ефект саме лібералізації імпорту після вступу до СОТ, проте дія цього чинника має даватися взнаки у подальшому.

При цьому можливості отримання позитивних наслідків для українських товаровиробників внаслідок поширення на Україну міжнародних торговельних правил після її вступу до СОТ у 2008 р. залишаються досить невизначеними. За даними Міністерства економіки України, спрощенню доступу на зовнішні ринки сприяло зменшення кількості обмежувальних

заходів, застосовуваних щодо товарів з України, з 29 до 7, причому кількість антидемпінгових заходів зменшилася з 24 до 2. Було також припинено квотування імпорту металургійної продукції з України до ЄС. Слід врахувувати, що антидемпінгові процедури є поширеними у світі засобами захисту національних ринків. Сама суть демпінгу полягає у пропозиції товару за надто низькою ціною, яка може порушити конкурентні умови на ринку. А, власне, за рахунок цих властивостей українські експортери й змогли потрапити на значну частину ринків. Отже, український експортер зможе запобігти загрози антидемпінгових санкцій, лише підвищивши ціну до прийняттого рівня. Проте навряд чи при цьому багатьом з експортерів вдасться утримати за собою ринок, який вони завоювали саме завдяки своїй ціновій конкурентоспроможності, оскільки в цьому випадку до врахування братимуться вже важелі нецінової конкуренції: якість товару, сервісне обслуговування, збутова інфраструктура, реклама, неформальна взаємодія з споживачем тощо, в чому українські компанії, на жаль, як правило, програють. Система вимог ГАТТ/СОТ надає чимало можливостей для кваліфікації небажаного імпорту як демпінгового (розмаїття видів демпінгу, які враховуються системою угод ГАТТ/СОТ, охоплює демпінг ціновий, у сфері послуг, валютний, соціальний, прихований, непрямий, вторинний, монетарний, екологічний, технологічний та ін.²⁸⁰), відтак, доведення правомірності експортних цін вимагатиме значних зусиль щодо обстоювання інтересів українських товаровиробників, зокрема на державному рівні.

Наприклад, оцінюючи перспективи розвитку російського експорту в разі вступу РФ до СОТ, Президент Міжнародного союзу металургів С. Колпаков зазначав: «умови доступу чорних металів на зарубіжні ринки при приєднанні Росії до СОТ суттєво не зміняться, оскільки надлишок потужностей з виробництва сталі у світі так само обумовлюватиме високий рівень конкуренції та витискання російської металопродукції зі світових ринків. При цьому застосовуватимуться національні антидемпінгові процедури та інші обмежувальні заходи, що не суперечать системі СОТ»²⁸¹.

До того ж використання антидемпінгових розслідувань матиме виражений асиметричний характер. Застосування їх щодо імпорту до України з незначними винятками проблематично, оскільки переважна більшість імпортованих товарів не підпадають під визначення демпінгу, бо виграють за рахунок не цінової, а продуктової конкуренції. Причому зі збільшенням доходів населення та підприємств слід очікувати зростання успішності цієї конкуренції.

Утім, головні наслідки від вступу України до СОТ слід, на нашу думку, очікувати від змін у регуляторному середовищі відповідно до вимог СОТ. **Аналіз основних угод ГАТТ/СОТ дає підстави стверджувати, що вступ України до цієї організації блокує цілу низку інструментів економічної політики.**

²⁸⁰Осика С. Г. Світова організація торгівлі / С. Г. Осика, В. Т. Пятницький. - К.: «К.І.С.», 2004. - С. 56-57.

²⁸¹Шохина Е. Двойная игра / Е. Шохина // Эксперт.- № 5.- 2002. - С. 49.

Так, вимогами СОТ заборонено застосування на вибірковій основі (щодо національних компаній чи щодо підприємств окремої галузі) пільг та звільнень від оподаткування, мита, інших платежів, які активно застосовувалися (з різним ступенем ефективності) в Україні в попередні роки. Зокрема, в процесі гармонізації законодавства з вимогами СОТ в Україні у 2005 р. було скасовано механізми податкового стимулювання суднобудування, автомобілебудування, літакобудування, сільгоспмашинобудування тощо.

Угода СОТ про субсидії і компенсаційні заходи забороняє пряме списання заборгованості державі чи надання коштів для погашення заборгованості (хоча дозволено одноразову субсидію з метою «надати час для розробки довгострокових рішень та уникнути загострення соціальних проблем»). Це обмежує можливості держави щодо пом'якшення платіжної кризи в Україні. Попри зрозумілу хибність практики списання податкових заборгованостей, такий інструмент інколи був єдиним засобом фінансового порятунку важливих галузей і може видатися корисним в контексті кроків щодо оздоровлення підприємств, які постраждали від фінансової кризи.

Угода про державні закупівлі СОТ 1994 р. запроваджує обмеження щодо державних закупівель, що мають здійснюватися виключно на тендерній основі, причому із забезпеченням рівноправної участі в цих тендерах як національних, так і іноземних виробників. Це обмежує можливості стимулювання національних виробників засобами державних закупівель, зменшуючи дієвість бюджетної політики.

Надмірна лібералізація фінансових послуг у рамках Генеральної угоди з торгівлі послугами може призвести до активізації на фінансовому ринку України спекулятивного капіталу, що знижує контрольованість фінансового сектору. Лібералізація фінансових потоків створює сприятливі умови для активізації «відмивання» коштів, що може створювати колізії у відносинах України з міжнародними організаціями та призводити до накладення додаткових обмежень на діяльність українських фінансових установ з їх боку. Останнє зрештою знижуватиме конкурентоспроможність українських компаній на вітчизняному ринку фінансових послуг.

Угода про пов'язані з торгівлею інвестиційні заходи обмежує вимоги, що можуть висуватися до іноземних інвесторів з приводу використання ними національних комплектуючих, регулювання імпорту комплектуючих та частки експорту у виробленій продукції. Відтак це зменшує підконтрольність діяльності іноземних інвесторів, перешкоджає дієвому регулюванню галузевої та регіональної структури іноземних інвестицій.

Вищезазначені обмеження засвідчують об'єктивний процес удосконалення інструментарію економічної політики України з метою мінімізації його негативного впливу на дію ринкових регуляторних важелів. Проте **це також означає загострення потреби оволодіння урядом України сучасним ефективним інструментарієм економічної політики, який застосовується в умовах розвиненої ринкової економіки.**

Показовим прикладом є застосування високорозвиненими країнами постійно вдосконалюваних засобів державної підтримки експорту та на-

ціональних виробництв. Власне, саме наявність комплексу передбачених вимогами СОТ субсидій і уможливило для країн-членів СОТ зменшення прямої підтримки сільгоспвиробництва, експортерів тощо, компенсуючи тим самим втрати конкурентоспроможності через усунення тарифних і нетарифних обмежень. Зокрема обсяг субсидування сільгоспвиробництва у багатьох країнах світу, передбачений «зеленою скринєю» дозволених СОТ субсидій, становив на початку століття близько 1 млрд дол на день, або 566 дол. США на душу населення на рік в Японії, 336 дол. - в ЄС, 110 дол. - в Угорщині, 100 дол. - у Чехії. В Україні цей показник, за підрахунками Міністерства фінансів, становив у 2000 р. 3,3 дол. США²⁸². Запровадження в Україні розгалуженої системи непрямой підтримки, що відповідає вимогам СОТ та дозволить ефективно використати узгоджений з членами СОТ обсяг субсидування сільського господарства, вимагає розбудови належної інфраструктури, інституційного та економіко-правового середовища.

Підвищення конкурентного тиску на українських виробників у процесі посилення відкритості національної економіки і, зокрема, в результаті членства України в СОТ спричинюватиме своєрідну «кристалізацію» конкурентоспроможних виробництв і одночасне згорання, переорієнтацію, закриття тих, що не зможуть конкурувати з іноземними виробниками - безвідносно їх галузевої належності.

Цілком імовірно, що від входження до СОТ безпосередню користь отримає певна група підприємств-експортерів, які вже набули належного рівня конкурентоспроможності та достатньої фінансової потужності для врахування жорстких вимог міжнародної конкуренції. Проте випереджальне зростання експорторієнтованих виробництв без належного поширення ефекту їх зростання на інші сектори економіки (зокрема в разі реалізації моделі фіскального перерозподілу їх прибутків на потреби внутрішнього споживання) загрожує посиленням диференціації розвитку національних підприємств та фрагментації національної економіки.

Посилення відкритості економіки та уніфікація регуляторної політики спонукають до значно чіткішого виявлення рівня конкурентоспроможності кожного підприємства, а відтак, прискорюватимуть погіршення фінансового становища аж до повної зупинки підприємств, що виявлятимуть неконкурентоспроможність. У середньостроковому періоді це спричинюватиме зниження рівня зайнятості та скорочення сукупних доходів населення, що матиме негативний соціальний ефект. З огляду на збереження моногалузевого характеру багатьох регіонів України це дає підстави очікувати на загострення міжрегіональних диспропорцій та поглиблення економічного спаду в депресивних регіонах і територіях. Останнє має також кумулятивний негативний соціальний ефект, оскільки підвищує навантаження на місцевий та центральний бюджети, відповідальні за соціальне забезпечення населення цих територій.

²⁸² *Україна у Світовій організації торгівлі: очікування та реальні перспективи* / Жаліло Я.А., Базилюк Я.Б., Гриневич О.С., Сменковський А.Ю. / «Україна у Світовій організації торгівлі: очікування та реальні перспективи»: зб. наук. ст. - К.: НІСД, 2002. - С.51.

Навіть конкурентоспроможні компанії, відчуваючи посилення конкурентного тиску, будуть змушені раціоналізувати власні витрати. Через наявність значного прихованого безробіття це спонукатиме до фактичного свивільнення надлишкових працівників, уповільнення зростання реально сплачуваної заробітної плати.

Важливою складовою соціального ефекту вступу України до СОТ є його вплив на становище «тіньового» сектору української економіки. Заходи, спрямовані на підвищення прозорості національної економіки, посилення контролю над виконанням положень господарського права, протидію контрабандному ввезенню товарів тощо, поза сумнівом, мають значний позитивний потенціал (зокрема протидія контрабанді дозволить підвищити реальний рівень тарифного захисту багатьох ринків споживчих товарів навіть за фактичного зниження номінальної величини імпорتنих ставок за цими товарними групами). Проте у соціальному контексті такі заходи означатимуть втрату доходів для осіб, зайнятих у тіньових видах економічної діяльності. Через значний відсоток українців, які беруть участь у тішовій економіці, ця втрата може досить відчутно відбитися на рівні фактичного сукупного доходу населення України.

Отже, лібералізація зовнішньої торгівлі дає підстави очікувати розвитку в Україні системи суперечностей, названої нами «парадоксом споживача». Лібералізація доступу на внутрішній ринок сприятиме припливу відносно недорогих та якісних імпортованих товарів, проте водночас, посилюючи конкурентний тиск, призводить до скорочення відповідного виробництва всередині країни. Відповідно знижується рівень зайнятості та рівень доходів споживачів, що паралельно з насиченням внутрішнього ринку зменшує спроможність використати поліпшення товарної пропозиції. Зрозуміло, сказане не заперечує імовірності позитивного впливу конкуренції з імпортними товарами на конкурентоспроможність, ціни та якість продукції низки національних виробників, проте цей позитивний ефект потребує наявності в країні умов для конструктивної конкуренції. В іншому разі лібералізація торгівлі справлятиме руйнівний вплив на стратегії приватних економічних суб'єктів.

Є підстави очікувати, що у середньостроковій перспективі негативний соціальний ефект від вступу до СОТ перевищуватиме негативний економічний ефект, що виявиться у підвищенні рівня безробіття та сповільненні темпів зростання доходів населення. За відсутності компенсаційних та адаптаційних заходів це може значною мірою нівелювати вигоди, очікувані від зниження цін внаслідок загострення конкурентної боротьби.

Утім, імовірність помітного зниження рівня внутрішніх цін також є досить непевною. Значні транзакційні витрати на внутрішньому ринку України, недостатньо сприятливий міжнародний імідж нашої держави, значні транспортні витрати (особливо це стосується продуктів харчування) тощо ускладнюють вихід імпорتنих товарів на українські ринки. Відтак скасування податкових та митних пільг та впровадження жорсткішого фіскального контролю для національних компаній можуть випереджати реальне зростання конкурентного тиску з боку імпорту, внаслідок чого ціни на внутрішньому ринку зростатимуть.

Не можна також залишати поза увагою можливість поширення «*парадоксу споживача*» і на товари виробничого призначення. Лібералізація імпорту розширює можливості імпорту сучасних технологій, сприяє зменшенню витрат імпортерів виробничих товарів. Підприємства отримують кращі можливості придбати обладнання, комплектуючі, сировину, технології та інші матеріали за нижчими цінами, у ширшого кола постачальників та вищої якості. З огляду на пріоритетність інвестиційних процесів та структурної перебудови національної економіки ця можливість є чи не найважливішою серед потенційних переваг вступу до СОТ. Проте структура імпорту та частка в ньому саме інвестиційних товарів обумовлюється насамперед саме станом інвестиційного клімату всередині країни. Отже, вдосконалення структури імпорту потребує цілеспрямованих заходів щодо стимулювання інвестиційних процесів та поширення тенденцій зростання обсягів національних капіталовкладень.

Таким чином, економічну стратегію української держави в зовнішньоторговельній сфері доводиться визнати неефективною. Повільно відбувається пристосування до функціонування народногосподарського комплексу в умовах економічної глобалізації та відкритості економіки, цілеспрямована політика щодо цього практично відсутня. Включення національної економіки у світогосподарську систему відбувається стихійно та у відриві від національних інтересів та критеріїв економічної безпеки України. Забезпечення вступу України до СОТ посіло місце одного з напрямів цієї стратегії, у той час як насправді вступ до СОТ лише посилює потребу в здійсненні збалансованої економічної стратегії, спрямованої на зміцнення національної конкурентоспроможності.

Наслідком неефективності стратегії держави у зовнішньоекономічній сфері є запровадження в Україні моделі розвитку, базованої на випереджальному зростанні традиційних експортоорієнтованих галузей, перспективи конкурентоспроможності яких є вельми обмеженими.

Слід також визнати, що Україна як член СОТ практично не має стратегії своєї поведінки як члена цієї організації. Це робить проблематичною можливість надалі впливати на формування правил розвитку світових торговельних зв'язків відповідно до національних інтересів країни. Голос України як однієї з небагатьох країн з перехідною економікою у СОТ (до того ж частина перехідних економік відверто тяжіють до блокування з інтересами розвинених країн) навряд чи може справити помітний вплив у середовищі, яке складається насамперед з країн, що розвиваються.

За експертними оцінками, сучасному етапу переговорів ГАТТ/СОТ притаманний акцент на політиці розвитку, що стосується країн «третього світу» з їх специфічними інтересами і першочерговим прагненням максимальної лібералізації доступу до ринків. Отже, очікування на те, що положення СОТ вдасться скоригувати відповідно до інтересів України, є практично нереальними.

Таким чином, не заперечуючи того очевидного факту, що вступ України до СОТ об'єктивно є необхідним кроком на шляху інтеграції країни зі світо-

вим економічним співтовариством, потрібно констатувати, що через тривале зволікання з проведенням реальних економічних реформ та нагромадження значних структурних відмінностей не лише від провідних економік світу, а й від економік найближчих сусідів у регіоні українське суспільство може сплатити надто високу соціальну ціну за цей вступ. А це загрожує не лише економічній, а й політичній стабільності.

4.5. Системні перешкоди реалізації економічної стратегії в Україні

Аналіз досвіду розроблення та реалізації економічної стратегії держави в Україні дає підстави дійти узагальнюючого висновку про те, що **реалізація державної економічної політики, не підпорядкованої завданням забезпечення цілісності стратегії та інтеграції стратегій різних рівнів та не обмеженої необхідністю суворого дотримання вимог національної економічної безпеки, загострила успадковані від радянських часів диспропорції та призвела до надмірної тривалості трансформаційної кризи в Україні і деформацій ринкової економіки, що сформувалася.**

Об'єктом економічної стратегії держави зазвичай визначалися економічні показники, а не економічні суб'єкти як такі. Це призвело до стабільного погіршення становища підприємств, перешкодило створенню нових ефективних приватних власників - суб'єктів власних ефективних відтворювальних стратегій. **Намагання реалізувати економічну стратегію держави без попереднього забезпечення суб'єктної бази цієї стратегії призвело до втрати її ефективності.** За таких умов переслідування економічним суб'єктом власних інтересів подекуди набувало руйнівного для суспільства характеру, що загострювало суперечності між стратегіями різних рівнів.

Як зазначає Дж. Стіглиць, «причина невдач [реформ]... коріниться в нерозумінні реформаторами самих основ ринкової економіки та процесу інституційних реформ. Моделі реформ, які спираються на загальноприйняті положення неокласичної теорії,.. недооцінюють роль інформаційних проблем, в т.ч. проблем корпоративного управління, соціального та організаційного капіталу, а також інституційної та правової інфраструктури, необхідної для ефективного функціонування ринкової економіки»²⁸³.

Тривалий час економічна політика в Україні будувалася на підставі визнання як головної передумови створення конкурентоспроможних підприємств забезпечення макроекономічної стабільності. Для періоду подолання гіперінфляції така позиція мала рацію. Проте коли на часі постав перехід до етапу економічного зростання, дотримання цієї парадигми призвело до деформації економічної динаміки.

Значна недосконалість ринкового середовища призводить до того, що суб'єкти господарювання відчувають дефіцит інформації для побудови

²⁸³ *Стіглиць Дж.* Куди ведуть реформи? / Дж. Стіглиць // Вопросы экономики. - 1999. - № 7. - С. 4.

власних ефективних економічних стратегій. Відтак переслідування економічними суб'єктами власних інтересів подекуди межує з ігноруванням низки інтересів національного рівня, до яких на перехідному етапі потрапляють структурна перебудова й оновлення виробництва, фінансово-бюджетна та монетарна стабільність, соціальне забезпечення тощо. Драматичною особливістю сучасного етапу розвитку України є те, що значні суспільні та економічні сили виявилися відстороненими від процесу творення національної економіки, опинилися в ролі не суб'єктів, а об'єктів системних перетворень, що часто змушувало їх чинити опір економічній стратегії держави.

Внаслідок цього в Україні не вдалося належним чином реалізувати головну перевагу ринкової економіки над адміністративною: можливість використання в економічній політиці активної ролі господарюючих суб'єктів, стратегічні інтереси більшості яких збігаються із стратегічними інтересами держави.

Період економічного зростання загострив проблему фрагментації економічних стратегій в Україні. Через відсутність належних умов для реалізації ефективних стратегій на рівні суб'єктів господарювання індуковане впливом зовнішніх чинників економічне зростання набуло «депресивного» характеру: ефект від екстенсивного використання наявних потужностей виявився меншим за потенційно можливий. Отже, на часі постало завдання поєднати стимулювання розвитку незалежних суб'єктів підприємництва зі спрямуванням їх діяльності на загальну стратегію економічного розвитку.

Усвідомлення необхідності формування нової парадигми економічного розвитку та відповідної економічної стратегії держави відбилосся у стратегічних документах найвищого рівня. З нашої точки зору, наймісткішим з них є оприлюднене у 2002 р. Послання Президента України «Європейський вибір». Метою стратегії європейського вибору України в Посланні визначена «побудова міцного підґрунтя України як високорозвиненої, демократичної правової держави, її інтегрування у світовий економічний процес як країни з конкурентоспроможною економікою, здатною вирішувати найскладніші завдання свого розвитку»²⁸⁴. Стратегічними пріоритетами економічного розвитку у Посланні визначено: створення передумов для набуття Україною повноправного членства в ЄС, забезпечення сталого зростання та прискорення подолання розриву в обсягах ВВП на душу населення між Україною і членами ЄС, опанування інноваційного шляху розвитку, підвалини якого мають бути закладені в процесі структурної перебудови економіки, соціально-переорієнтація економічної політики і утвердження середнього класу, обмеження диференціації доходів та подолання бідності²⁸⁵.

²⁸⁴Кучма Л.Д. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр. / Леонид Данилович Кучма. - К., Преса України, 2002. - С. 24.

²⁸⁵Кучма Л.Д. Там само. - С. 34-36..

Як було зазначено в Посланні «Європейський вибір», «наявний інструментарій економічної політики, сформований у попередній період, не націлений на забезпечення якісних перетворень... у межах нинішньої моделі розвитку широкомасштабна модернізація національної економіки просто неможлива»²⁸⁶. Відтак постановка завдань створення передумов для європейської інтеграції України дозволила сформулювати принципово нові вимоги до якості економічного зростання, виключаючи застосування важелів та інструментів, що належать суто до сфери адміністративного регулювання, вимагаючи синхронної лібералізації економічних відносин, демократизації суспільства, запровадження прозорих правових відносин та верховенства закону як у політичній, так і в економічній сфері.

Положення Послання набули розвитку у Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції», схваленої у 2004 р. Метою соціально-економічних реформ Стратегія визначає «формування сильної держави, активізація її регулювальної функції і водночас здійснення такої політики, яка ... істотно посилила б ринковий вектор розвитку, надала б йому більшої орієнтації на кінцевий результат...»²⁸⁷. Головною перевагою наведеного визначення слід вважати акцент на пріоритетності формування в Україні сучасної дієздатної економічної стратегії держави.

Теза про високу суспільну довіру, що спонукає владу до створення концептуально нової моделі економічної політики, яка «повинна поєднати постійне підвищення добробуту нації і кожного громадянина та становлення в Україні конкурентоспроможної національної економіки, яка була б органічно включена в глобальні економічні процеси та посідала в них гідне місце» була центральною в Доповіді «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2005 році», зробленої в рамках підготовки щорічного Послання Президента України²⁸⁸.

Звертаючись до Верховної Ради України з Посланням про внутрішнє і зовнішнє становище України 2008 року, Президент України В. Ющенко знову наголосив на тім, що «економіці бракує стратегії реформ, у ній досі відсутні реальні структурні зміни - за пасивності виконавчої влади національне господарство залишається неконкурентним і енерговитратним». Це, на думку Президента, обумовлює потребу в новій якісній економічній стратегії²⁸⁹.

На жаль, реалізація завдань подальшого ринкового реформування економіки відбувається дуже повільно. На практиці традиційний інструментарій

²⁸⁶ *Європейський вибір*. Послання Президента України до Верховної Ради України. - К.: Преса України, 2002. - С. 24.

²⁸⁷ *Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції»* / Авт. кол.: А.С.Гальчинський, В.М.Геєць та ін.- К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. - С. 12.

²⁸⁸ *Доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році»*. - К., 2006. - С. 60.

²⁸⁹ [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/9941.html>.

прямого державного втручання в економічні процеси не набув належного заміщення ефективними ринковими механізмами та важелями регулювання, оскільки дія останніх була значною мірою загальмована або й заблокована несформованістю достатньої маси ефективно працюючих приватних суб'єктів економічних стратегій.

Як наслідок, основні інструменти оперативного економічного регулювання - інструменти Нацбанку, валютного ринку, податкові ставки та бюджетні витрати тощо опинилися в ролі об'єктів політики підтримання макроекономічної стабільності. Орієнтири державної політики обмежилися по суті двома складовими: послідовною політикою Національного банку, головна мета якого - забезпечення стабільності гривні, і послідовною фіскальною політикою, зорієнтованою насамперед на те, щоб забезпечити наповнення державного бюджету. Потужні державні інститути, що забезпечують ці пріоритети, хоча й усвідомлюють комплексний характер проблем, що сьогодні постають перед Україною, проте не можуть полишити межі своєї функціональної заданості. **Виникає серйозна суперечність між необхідністю переходу до прийнятих у світовій практиці прозорих інструментів економічного регулювання та їх низькою ефективністю в українських умовах.**

При цьому зростання відкритості національної економіки та поетапна реалізація завдань інтеграції до низки міжнародних організацій дозволяють обмежувати реалізацію економічної політики держави:

- вступ до СОТ суттєво обмежує можливості захисту внутрішнього ринку та підтримання національного виробництва, змушує формувати принципово нові для України (та протягом тривалого часу неефективні через відсутність досвіду застосування) захисні та регуляторні механізми;
- поступове запровадження міжнародних норм і стандартів у регуляторній сфері (зокрема в оподаткуванні, фінансовому секторі, соціальній сфері, стандартизації та сертифікації відповідності тощо) у процесі гармонізації національного законодавства з нормами ЄС, впровадження вимог низки міжнародних організацій змушує запроваджувати та освоювати регуляторні механізми, властиві розвиненим економікам, проте не мають достатньої практики застосування в умовах України;
- розширення ЄС відкриває перед Україною значні перспективи регіональної співпраці включаючи створення зони вільної торгівлі, використання позитивного потенціалу якої, проте, потребує опанування сучасними важелями конкуренції на зовнішніх ринках;
- інтеграційні процеси на пострадянському просторі, формування СЕП та необхідність протиставити «стихійній інтеграції» та експансії російського капіталу прозору сучасну модель економічного зростання, що дозволить поєднати вигоди економічної інтеграції з міжнародно-правовим регулюванням взаємин;
- непевність кон'юнктури світових ринків у середньо- та довготерміновій перспективі й посилення конкурентного тиску на традиційних ринках українського експорту, що призводить до скорочення виробництв, орієнто-

ваних на експорт, а отже, відповідної втрати доходів, робочих місць та надходжень до бюджету.

Активним є також вплив низки політико-економічних чинників формування стратегій господарюючих суб'єктів на дієздатність стратегії української держави.

По-перше, існують впливові сили, які дотепер одержують особистий зиск від збереження ситуації невизначеності засобів реалізації стратегічних цілей держави. Значний дефіцит економічних ресурсів зростання капіталу створює умови, за яких найбільші конкурентні переваги мають підприємства, власники яких користуються додатковими пільгами внаслідок «неформальних» зв'язків з владними структурами: виключне становище в одержанні кредитів, податкових пільг, державних замовлень, різного роду дозволів, ліцензій тощо. Позбавлення держави офіційного права надавати пільги, зокрема в оподаткуванні, не вирішує проблеми, оскільки дефіцит ринкових ресурсів зберігається, а отже, існують стимули для лобіювання групових інтересів. Підвищення доступності ресурсів для відтворення капіталу (кредитів, попиту, прибутку тощо) позбавляє привілейованих суб'єктів цих конкурентних переваг. Отже, з їх боку можливо очікувати на спротив реалізації політики зростання та підтримання продовження політики монетарних та фіскальних обмежень.

По-друге, економічні угруповання, які в минулому скористалися ситуацією стратегічної невизначеності для перерозподілу ліквідного капіталу на свою користь і зараз з певних причин позбулися можливості одержувати «ренту» від зв'язків з владними структурами, починають вкладати надбані кошти з метою відтворення цього капіталу. Для даного процесу, що має вигляд внутрішнього та «псевдоіноземного» інвестування, критично важливим є утворення в країні належного інвестиційного клімату. Отже, зростає потужність групового інтересу, основним змістом якого є запровадження безпечних умов ведення бізнесу та політики захисту вітчизняного виробництва.

По-третє, оскільки вітчизняні власники капіталів не набули достатньої потужності для ведення бізнесу за міжнародними «стандартами», є підстави очікувати на активну протидію посиленню репресивних заходів держави, що здійснюватиметься (і вже здійснюється) в контексті посилення її дієвості. Приведення вітчизняної економіки у відповідність до принципів «цивілізованого ринку», попри його безальтернативність у стратегічній перспективі, може відіграти негативну роль у залученні капіталу вищезгаданих угруповань, а отже, потребує етапності та поступовості в запровадженні.

По-четверте, можливість для представників структур державної виконавчої влади безпосередньо розпоряджатися дефіцитними відтворювальними ресурсами уможливорює їх суттєвий вплив на процеси приватизації, зокрема реформування в аграрному секторі. Це створює підстави для інституціоналізації бюрократичного контролю у відносини власності. Політика зростання, створюючи децентралізовані джерела надходження відтворювальних ресурсів, порушує розподільчу монополію владних органів, змен-

шуючи можливості контролю за приватизаційними процесами з боку їх корумпованої частини.

По-п'яте, проблема дієздатності державної політики набуває регіонального виміру. Що жорсткішою та менш сприятливою для підприємництва є політика центральних органів влади, то більше виникає підстав для корупції на рівні місцевої влади. Це у свою чергу суттєво погіршує перспективи реалізації стратегічних завдань і загострює суперечності між центром і регіонами.

По-шосте, незважаючи на існування певного прошарку населення з досить високим рівнем життя, який міг би розглядатися як соціальна база державної трансформаційної політики, реально джерелами доходів «середнього класу» сьогодні в Україні є, як правило, посередницький бізнес та напіввітніова діяльність. Отже, об'єктивно цей прошарок не зацікавлений у зростанні дієвості держави в реалізації політики ринкових реформ. Зацікавленими мають бути групи населення, представлені підприємцями, які діють у легальному бізнесі, насамперед в реальному секторі економіки, а також працівники, зайняті на таких підприємствах. Проте якщо сучасна політика держави є несприятливою для діяльності таких підприємств, вони також не зацікавлені у підвищенні дієздатності держави в рамках існуючої парадигми економічної політики.

Таким чином, нагальним завданням є забезпечення переходу до формування в Україні «стратегії зростання» як цілісного комплексу заходів щодо підтримання макроекономічної стабільності, економічного зростання, національної конкурентоспроможності, соціальної орієнтованості економіки та консолідації економічних стратегій суб'єктів різних рівнів. Причому **відтермінування у створенні інноваційно орієнтованої моделі зростання для досягнення «остаточної» стабілізації та вирішення проблем відставання у соціальному розвитку є недоцільним, оскільки саме досягнення цієї стабілізації за нинішніх умов можливе лише внаслідок надання економічному зростанню нової якості.** Необхідно виробити систему стратегічних цілей, завдань та пріоритетів, що могли б стати підґрунтям для суспільного консенсусу щодо політики економічних перетворень, забезпечивши її ефективність та виконуваність. Важливим чинником підвищення дієвості та ефективності економічної політики держави є перехід від ідеології протистояння влади, громадянина і бізнесу до партнерських стосунків на засадах економічної демократії. Це потребує налагодження продуктивного національного економічного діалогу та запровадження реальної системи соціального партнерства.